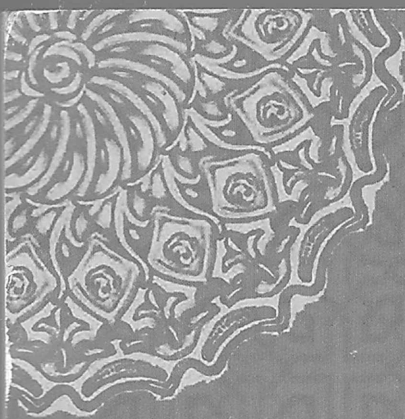
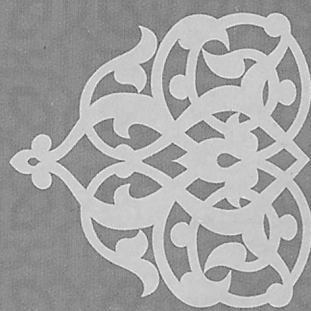

Ashirboyev Samixon

O'zbek dialektologiyasi

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	533
				534
				535
				536
				537
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	538
				539
				540
				541
				542
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	543
				544
				545
				546
				547
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	548
				549
				550
				551
				552
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	553
				554
				555
				556
				557
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	558
				559
				560
				561
				562
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	563
				564
				565
				566
				567
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	568
				569
				570
				571
				572
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	573
				574
				575
				576
				577
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	578
				579
				580
				581
				582
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	583
				584
				585
				586
				587
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	588
				589
				590
				591
				592
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	593
				594
				595
				596
				597
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	598
				599
				600
				601
				602
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	603
				604
				605
				606
				607
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	608
				609
				610
				611
				612
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	613
				614
				615
				616
				617
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	618
				619
				620
				621
				622
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	623
				624
				625
				626
				627
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	628
				629
				630
				631
				632
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	633
				634
				635
				636
				637
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	638
				639
				640
				641
				642
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	643
				644
				645
				646
				647
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	648
				649
				650
				651
				652
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	653
				654
				655
				656
				657
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	658
				659
				660
				661
				662
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	663
				664
				665
				666
				667
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	668
				669
				670
				671
				672
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	673
				674
				675
				676
				677
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	678
				679
				680
				681
				682
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	683
				684
				685
				686
				687
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	688
				689
				690
				691
				692
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	693
				694
				695
				696
				697
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	698
				699
				700
				701
				702
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	703
				704
				705
				706
				707
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	708
				709
				710
				711
				712
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	713
				714
				715
				716
				717
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	718
				719
				720
				721
				722
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	723
				724
				725
				726
				727
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	728
				729
				730
				731
				732
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	733
				734
				735
				736
				737
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	738
				739
				740
				741
				742
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	743
				744
				745
				746
				747
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	748
				749
				750
				751
				752
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	753
				754
				755
				756
				757
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	758
				759
				760
				761
				762
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	763
				764
				765
				766
				767
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	768
				769
				770
				771
				772
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	773
				774
				775
				776
				777
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	778
				779
				780
				781
				782
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	783
				784
				785
				786
				787
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	788
				789
				790
				791
				792
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	793
				794
				795
				796
				797
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	798
				799
				800
				801
				802
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	803
				804
				805
				806
				807
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	808
				809
				810
				811
				812
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	813
				814
				815
				816
				817
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	818
				819
				820
				821
				822
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	823
				824
				825
				826
				827
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	828
				829
				830
				831
				832
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	833
				834
				835
				836
				837
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	838
				839
				840
				841
				842
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	843
				844
				845
				846
				847
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	848
				849
				850
				851
				852
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	853
				854
				855
				856
				857
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	858
				859
				860
				861
				862
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	863
				864
				865
				866
				867
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	868
				869
				870
				871
				872
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	873
				874
				875
				876
				877
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	878
				879
				880
				881
				882
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	883
				884
				885
				886
				887
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	888
				889
				890
				891
				892
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	893
				894
				895
				896
				897
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	898
				899
				900
				901
				902
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	903
				904
				905
				906
				907
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	908
				909
				910
				911
				912
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	913
				914
				915
				916
				917
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	918
				919
				920
				921
				922
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	923
				924
				925
				926
				927
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	928
				929
				930
				931
				932
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	933
				934
				935
				936
				937
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	938
				939
				940
				941
				942
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	943
				944
				945
				946
				947
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	948
				949
				950
				951
				952
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	953
				954
				955
				956
				957
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	958
				959
				960
				961
				962
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	963
				964
				965
				966
				967
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	968
				969
				970
				971
				972
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	973
				974
				975
				976
				977
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	978
				979
				980
				981
				982
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	983
				984
				985
				986
				987
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	988
				989
				990
				991
				992
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	993
				994
				995
				996
				997
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami	2	3	998
				999
				1000
				1001
				1002

– talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha zaruriy bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish;

– o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma‘lumot berish;

– jahon tajribasidagi dialektologik bilimlar bilan tanishtirish;

– shevalarni o‘rganish metodlari bilan tanishtirish hamda sheva vakillaridan ma‘lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;

– adabiy til va sheva munosabatlari to‘g‘risida tushuncha hosil qilish;

– maktab va akademik litseylar ta‘limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy va amaliy tayyorlash.

Har bir tildagi shevalarining mavjud holatini o‘rganuvchi fan *tasviriy dialektologiya* deb yuritiladi. O‘zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir. Bu fan boshqa fanlarni, shu jumladan, til tarixini o‘rganishda muhim manba ekanligi hisobga olinsa, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to‘g‘risida ham fikr yuritish lozim bo‘ladi. Tilning rivojlanishi ayni o‘rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa *tarixiy dialektologiya*ning tekshirish obyektidir. O‘zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya endigina shakllanib kelmoqda.

Turkologiyada shevalarni o‘rganish XI asrda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridan boshlangan bo‘lsa, dialektologiya fan sifatida jonli xalq nutqiga qiziqish tufayli XVII asr oxirlarida Germaniyada shakllandi. Bu davrda Germaniyada xalq shevalaridan mahalliy so‘zlar yig‘ilgan va lug‘atlar tuzilgan. Shevalarni ilmiy asoslarda o‘rganish ishi esa XIX asrning ikkinchi yarmida “Yosh grammatikachilar” tomonidan amalga oshirildi va shevalar tabiiy, to‘xtoysiz va o‘z-o‘zidan rivojlanish mahsuli hamda til sistemasining qonuniy ravishda turli hududlariga tarqalgan tarkibiy qismi deb qaralgan.

Mavzu: “O‘zbek dialektologiyasi”ning asosiy tushunchalari

Reja:

1. Til va sheva munosabati.
2. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
3. O‘zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
4. “O‘zbek dialektologiyasi”ning tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqasi.
4. “O‘zbek dialektologiyasi”ning nazariy va amaliy ahamiyati.
6. O‘zbek shevalarini o‘rganish metodlari.

Matn

Til va sheva munosabati. Inson tili, asosan, uch funksiyani bajaradi: bir-biri bilan aloqa qilish vositasi, fikr ifodalash quroli, o‘z his-tuyg‘ularini ifoda qilish imkoniyati. Konkret bir til shu til egalarining tilidir. Til egasi tushunchasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: 1) muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z millatining milliy-madaniy, ma‘naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug‘at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs.

Sheva esa muayyan tilning mahalliy ko‘rinishi, uning asosidir. Shu o‘rinda sheva egasi tushunchasini ham e‘tirof etish mumkin: 1) muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z shevasiga xos bo‘lgan lug‘at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan hamda undan erkin foydalana oladigan shaxs (1-rasm).

Bunday qarash aksariyat lingvistik manbalarda aks etgan, jumladan, Buyuk Britaniyaning Kembrij universitetida nashr qilingan “Dialectology” darsligida tilga o‘zaro aloqa qilish, anglash mezon, shevaga esa (dialekt) tilning real asosi, ildizi, quyi darajasi, qolipga tushmagan shakli tarzida izoh beriladi².

² Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press. 2004. – T. 4

KBK 81.12(5 O'zb) 7

UO'K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI // darslik // T.: «NAVRO'Z» nashriyoti, 2016. – 152 b.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo'nalishi o'quv dasturida talabalarga o'zbek shevalari to'g'risida ilmiy va amaliy bilimlarni berish ko'zda tutilgan. Ushbu darslikda o'zbek dialektologiyasining nazariy asoslari aks ettirilgan. Darslik ma'ruza matnlari, amaliy mashg'ulot materiallari, mustaqil ishlar mazmuni, ushbu fandan malakaviy (o'quv) amaliyoti dasturi materiallari hamda talabalar bilimni nazorat qilish bo'yicha testlarni o'z ichiga olgan. Unda asosiy tushunchalar o'zbek va ingliz tillarida berilgan. Darslikdan magistrantlar, ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

В учебной программе направления бакалавриата узбекский язык и литература предусмотрено дать студентам научные и практические знания по узбекской диалектологии. Настоящий учебник отражает основные теоретические вопросы узбекской диалектологии, а структура учебника состоит из текстов лекции, материалов для практических занятий, самообразования, программы квалификационной (учебной) практики и тестов для контроля знаний по узбекской диалектологии. В нем основные термины даны на узбекском и английском языках. Учебником могут пользоваться также магистранты и научные работники.

In bachelor degree educational program of "Uzbek language and literature" at pedagogical higher educational institutions to give the scientific and practical knowledge of Uzbek language dialects for students is foreseen. In this textbook the theoretical basis of Uzbek dialectology is described. The textbook comprises the lecture texts, practical training materials, contents of independent assignments, programs of qualification (study) practices, and tests for knowledge assessment of the students. The main terms are given in Uzbek and English languages. The textbook can be used by the master degree students and researchers.

Taqrizchilar: **T. Enazarov**, filologiya fanlari doktori (O'zMU)

S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

© "NAVRO'Z" nashriyoti 2016

© ASHIRBOYEV Samixon

Kirish

"O'zbek dialektologiyasi" ijtimoiy lingvistika fanlaridan biri bo'lib, o'zbek shevalarini o'rganadi. **Dialektologiya** so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'g'risidagi bilim degan ma'noni bildiradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalish chegaralarini hamda shevalarning faoliyatda bo'lishi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u **milliy-ma'naviy qadriyat** hisoblanadi. Aslida ona tili deganda, shevalarni tushunish haqiqatga yaqindir, shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda **I. A. Karimovning**: "*Jamiki eng yul fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir*"¹, – degan so'zlarini eslash o'rinlidir. Demak, shevalar to'g'risidagi fanni o'rganish talabalarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug'diradi. To'g'ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o'zbek adabiy tilida muomala qilishi shart, lekin bu o'z shevasini unutishi kerak degan ma'noni anglatmaydi.

O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg'uristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o'zbek tili bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga ham molikdir.

5 15
"O'zbek dialektologiyasi" fanini o'rganishdan **maqsad** o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – **fonetik, leksik, morfologik** va, qisman, **sintaktik xususiyatlari** hamda lingvistik geografiya haqida talabalarga zaruriy bilimlarni berishdir. Bu esa quyidagi **vazifalarni** keltirib chiqaradi:

¹Каримов И. Ватан ва халқ мангу қолади. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б.123.

Til va sheva egasi	
til egasi	sheva egasi
1. Muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs.	1. Muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs.
2. Tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs.	2. Shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs.
3. O'z millatining milliy – madaniy, ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug'at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs.	3. O'z shevasiga xos bo'lgan lug'at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan va undan erkin foydalanadigan shaxs.

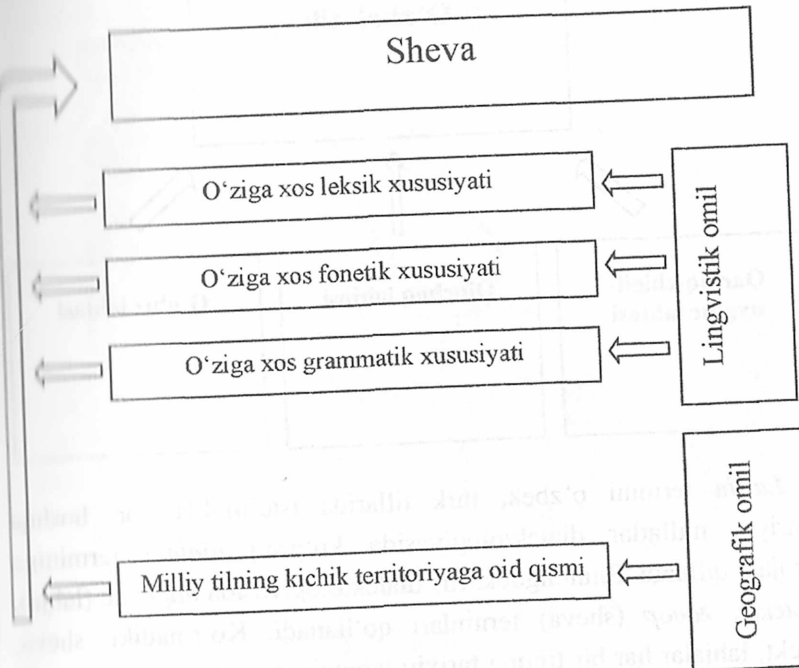
Yuqoridagi “quyi darajasi”, “qolipga tushmagan shakli” tushunchalari adabiy tilga nisbatlab aytilganligi sezilib turibdi (til va sheva-dialekt munosabati masalasi “Areal lingvistika” mavzusida yana oydinlashtiriladi).

Til va sheva egasi tushunchalaridagi farq shundaki, bir tilga egalik qilgan shaxs (agar maxsus o'rganmagan bo'lsa) boshqa tilni tushunmaydi, bir til ichidagi har xil sheva vakillari bir-birini tushuna oladi (1-rasm).

Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda *sheva, dialekt, lahja* terminlari qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish, albatda, zarur.

18 Sheva forscha so'z bo'lib, *ravish, tarz, yo'sin* degan ma'nolarni bildiradi va dialektologiya fanida o'ziga xos leksik, fonetik hamda grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (2-rasm). Chambers J. K., Peter Trudgillning belgilashicha, sheva muayyan tilning tarkibiy qismidir³.

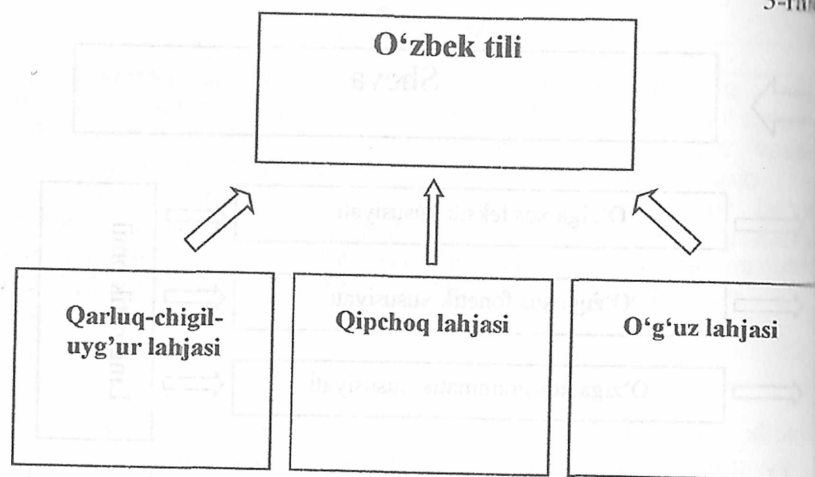
³ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press. 2004. – T. 3.

18 Dialekt so'zi yunoncha bo'lib, *sheva, so'zlashish* degan ma'nolarni bildiradi va aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib, u *ravish, tarz, yo'sin, sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'ldasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasidir* (3-rasm).

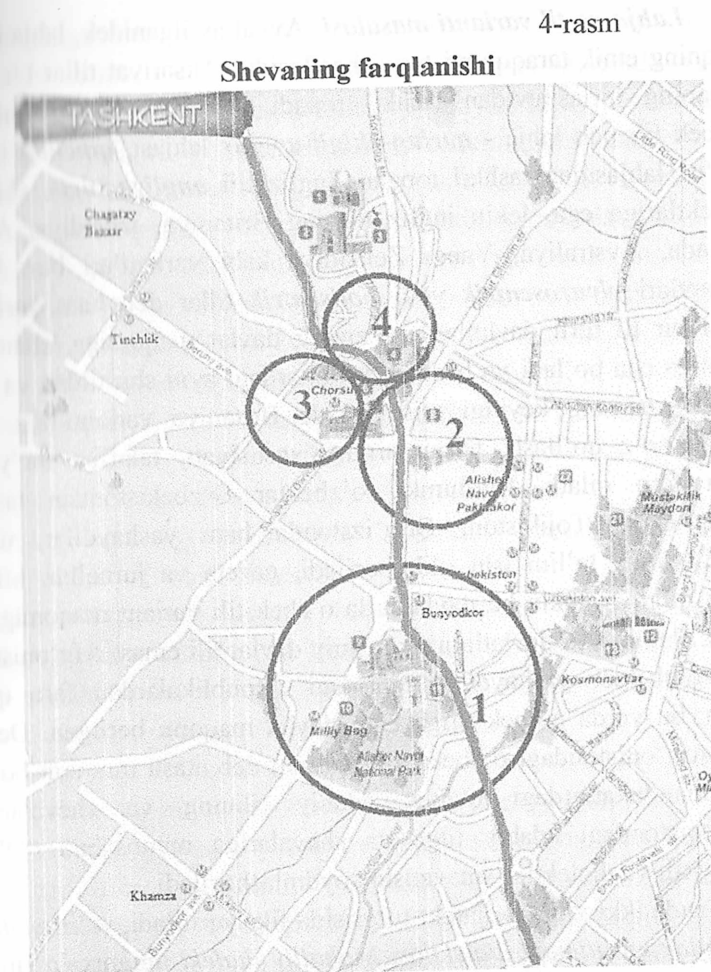

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida ko'proq *dialekt* terminiga murojaat qilinadi. Shuningdek, rus dialektologiyasida *наречие* (lahja), *диалект*, *говор* (sheva) terminlari qo'llanadi. Ko'rinadiki, sheva, dialekt, lahjalar har bir tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi va ular muayyan til negizida amalda bo'ladi hamda "O'zbek dialektologiyasi"ning markaziy masalasi hisoblanadi.

Tilshunoslikda *dialekt* terminini sheva va lahja ma'nosida qo'llash an'anasi ham bor.

Axborot manbalarida til, lahja, dialekt, sheva, sotsiolekt (ijtimoiy dialekt) tushunchalari *idiom* termini ostida birlashtiriladi. Boshqacha aytganda, *idiom* o'zga (qarindosh) tillardan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadigan mustaqil (alohida) tildir. Shuninhdek, adabiyotlarda lahja, dialekt, shevalar *tilning ko'rinishlari* (разновидность языка) deb ham yuritiladi.

Chambers J. K., Peter Trudgilllar *idiom* va tilning ko'rinishlari terminiga mos keluvchi *variety* terminini qo'llagan.

Beshyog'och dahasida: *бэрсамэз* ~ *bärsämiz*.

Xadra dahasida: *бэрсөвүз* ~ *bärsovuz*.

Eski Jo'va dahasida: *бэрсөвүзэ* ~ *bärso:vuzä*.

Chorsu dahasida: *бэрсө://бэрсөк* ~ *bärso://bärsök*.

Bunday nozik farqlarni barcha dialektlar tarkibidagi shevalarda ham korish mumkin⁴.

⁴ Ularni mashg'otlar jarayonida ushbu fan o'qituvchilari o'z dialektlari misolida asoslab berishlari lozim bo'ladi.

Lahja va til varianti masalasi. Avval aytilganidek, lahja har bir xalqning etnik taraqqiyoti tarixi hosilasidir. Aksariyat tillar bir necha lahjaning birlashuvidan tashkil topadi. Yuqorida ko'rganimizdek o'zbek tili uch lahja - *qarluq-chigil-uyg'ur* lahjasi, *qipchoq* lahjasi o'g'uz lahjasidan tashkil topgan. Ingliz tili *angliya, uels, shotland* dialektlariga ega, lekin ingliz tilining Britaniya, Irlandiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi variantlari bor. Bu til variantlari *plyurosentrik* yoki *polisentrik* tillar deb ham yuritiladi. Ayni bir til turli davlatlarda o'zining davlat maqomiga, standartlashtirish tizimiga ega bo'ladi va boshqa davlatlardagi ayni shu tildan va *negativ* tildan, xususan, keyingi misolimizda Britaniya variantidagi ingliz tilidan so'z qo'llash, terminlarning xususiyati, talaffuz me'yorlari bilan farq qiladi. Ma'lumki, o'zbeklar O'zbekistondan tashqari Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'izstonda ham yashaydilar, o'zbek adabiy tilida ta'lim ishi olib boriladi, gazeta va jurnallar, kitoblar nashr qilinadi, lekin bu davlatlarda o'zbek tili variant maqomiga ega emas, chunki shu davlatlarning rasmiy davlat tili emas. Afg'onistonda ham o'zbeklar yashaydi. Yuqoridagi respublikalardan farq qilgan holda, bu yerda o'zbek tiliga ham davlat maqomi berilgan. Demak, endi Afg'onistondagi o'zbek tilini variant deb atash mumkin bo'ladi. Bu mamlakatlardagi o'zbek adabiy tilining va shevalarining O'zbekistondagi adabiy tilga va shevalariga munosabati "O'zbek adabiy tili va dialektlar" mavzusida oydinlashtiriladi.

Fanda ikki xildagi dialekt to'g'risida fikr yuritiladi, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. *Mahalliy dialekt* umumxalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhga taalluqli shaxslarning umumxalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib, o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ijtimoiy dialekt biror sheva

dialektga teng emas, lekin unda ba'zan shevaga oid so'zlar kasb etilishi mumkin. Boshqacha aytganda, ijtimoiy dialektida o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar bo'lmaydi, lekin tor doiradagi so'zlar tushunadigan ayrim leksik o'ziga xosliklarga ega bo'ladi.

Chambers J. K., Peter Trudgill o'z asarlarida erkak va ayol jinsi xususiyatlarini ham ijtimoiy dialekt sifatida qaraydilar.

Ijtimoiy dialekt adabiyotlarda *sotsiolekt* (lotincha *sotsiotos* - jamiyat va *dialekt* sozlaridan olingan) termini bilan ham yuritiladi.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy dialektlar "til"i *sotsiolingvistik*aning boshqa bo'limlari obyektidir.

Xorij dialektologiyasida *idiolekt* (u inglizcha bo'lib, *individual til* degan ma'noni anglatadi) tushunchasi ham uchraydi. U yakka shaxslarga xos bo'lgan nutqiy o'ziga xoslikni bildiradi.

O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi. Professor V. D. Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga borib taqaladi.

Professor V. V. Reshetov o'zbek tili dialektal xaritasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tilining dialektal o'ziga xosligida qadimgi urug' va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora

qat'iytlashishida aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga sabab bo'lgan.

Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarlulqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan *chigil*, *xalaj* qabilalari Ile daryo havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'onahavasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. *Turgesh* qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarlulqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quy va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. *Qipchoq* qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish daryosi bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston o'lkalarida, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar⁵.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolishiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning, xususan, tojik tilning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (markaziy shahar shevalarini hisobga olmaganda) lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarlulq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

⁵ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. — Ташкент: Фан, 1974. — С.47.

20

O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan bog'lanishi. O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, hozirgi "Hozirgi o'zbek tili" fanining nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi" fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Shunday qilib, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy asoslariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv jarayonida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

"O'zbek dialektologiyasi" fani, ayniqsa, "O'zbek tili tarixi" fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq unga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarga tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash lozimki, huzgacha yetib kelgan o'zbek tili manbalari o'z davrining adabiy tilida yozilgan bo'lsa-da, ayni zamonda, o'sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan. Jumladan, Professor A. Matg'oziyev XIX asr yodnomalarida bir qator sheva elementlarini qayd qiladi:

- fonetik dialektizmlar: teng-tushingiz bilan ~ *дең-душъғыз бълә* ~ *дең-душъғыз билә* (Roqim), achchiq ~ *а:джъ* ~ *а:жъ* (Ogahiy);
- morfologik dialektizmlar: holimga ~ *халъма* ~ *halima* (Uzlat), dushman orqasiga ~ *душман арқасына* ~ *dushman arqasina* (Uzlat);
- leksik dialektizmlar: ranjitma ~ *ранджътма* ~ *injitma*, chumoli ~ *қарънджа* ~ *qarinza* (Ogahiy)⁶.

Ma'lum bo'ladiki, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklar tilida dialektal o'ziga xosliklar aks etgan bo'ladi, chunki

⁶ Matg'oziev A. XIX asr ёзма ёдгорликлари тилида шева элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 3-сон. — Б. 40 — 41.

asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham ularning shevasi u yoki bu tarzda badiiy tarixiy asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetika va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmagan, balki muayyan darajada shevalarimizning birida o'z ma'nosida yoki qisman ma'nosida o'zgarish holda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim so'zlar ma'nolarini oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan "Devonu lug'atit turk" asaridagi *anaq* so'zi *anaq* ~ *anač* tarzida (qizlarni erkash shakli) shimoliy o'zbek shevalarida, *aməz* so'zi *aməz* ~ *atiz* (ekin maydoni) tarzida Xorazmda, *əwəwəw* (terdi) so'zi *əwəwəw* ~ *ävdädi* tarzida shimoliy o'zbek shevalarida, *kəzləwəw* (yashirdi) so'zi *kəzləwəw* ~ *gizlädi* tarzida Xorazmda va shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Kəwəw* so'zi "Devon"da *turp* ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *kəwəw* ~ *gəšir* variantida *sabzini* bildiradi. Demak, bu so'zda ham fonetik, ham ma'no o'zgarishi yuz bergan.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territoriyaning ko'lami, aholisining miqdori, shu terri toriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Ayniqsa, izoglossalarning tarqalishi bilan bog'liq masalalarda dialektologiya va geografiya umumiylikka ega.

Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek dialektologiyasi

bilan qurollantirib, o'z pedagogik faoliyatida dialektal asarlarda ishlashga ham tayyorlaydi, ya'ni o'quvchilarning yozma yoki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini aniqlash va to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

O'zbek shevalarini o'rganish metodlari. O'zbek shevalari *tasviriy* (tasviriy), *qiyosiy*, *qiyosiy-tarixiy*, *lingvistik geografiya* metodlarida o'rganib kelinmoqda.

Tasviriy (tasviriy) metod muayyan shevaga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarining **hozirgi holatini** maxsus tuzilgan shema bo'yicha o'rganishda qo'llangan. Bunda sheva faktlari o'zbek adabiy tili xususiyatlariga nisbatlab olinadi.

Qiyosiy metod. Undan shevaga xos xususiyatlarni yondosh shevalarga, qarindosh tillarga qiyoslab o'rganishda foydalanilgan. O'zbek shevalarini o'rganishda, asosan, *tasviriy* va *qiyosiy* metodlardan foydalanilgan hamda boy material to'plangan.

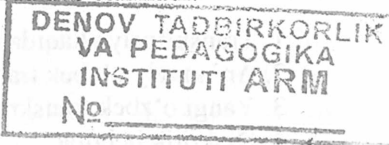
O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan *qiyosiy-tarixiy* metoddan ham foydalanilgan. O'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'atit turk", "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlarda va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o'rganiladi. Bu haqda "Areal tilshunoslik (lingvistik geografiya)" mavzusida fikr yuritiladi.

Dialektologik tadqiqotlarda *dialektometriya* metodi ham qo'llaniladi. Bu metodda muayyan hududdagi lahja va dialektlar tarkibiga kirgan shevalarning yaqinlik darajasi faktik materiallar asosida hisoblab chiqiladi va ular raqamlarda aks ettiriladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan

bog'langan?

5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganiladi?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'rganilgan?

Tayanch tushunchalar:

Dialekt [dialect] – o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Idiom [idiom] – mustaqil qarindosh tillardan biri.

Lahja [dialect] – shakllanishi jihatidan umumiy tarixga bo'lgan dialektlar jami.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] – o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Sotsiolekt [sociolect] – ijtimoiy dialekt.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] – shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Til varianti [lingual variant] – ayni bir tilning turli davlatlardagi ko'rinishi va qo'llanishi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi [Karluk-chigil-uygur dialect] – o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug'-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchak dialect] – o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qiyosiy-tarixiy metod [comparative historical method] – tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa qarindosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

O'zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] – o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

O'g'uz lahjasi [Uguz dialect] – o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

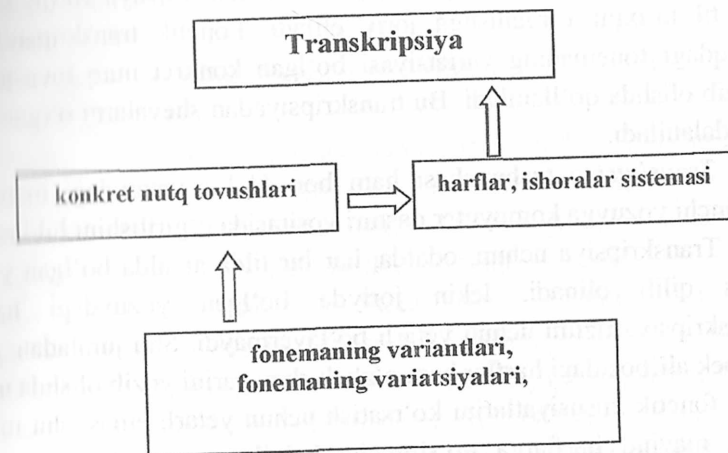
1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. An'anaviy o'zbek transkripsiyasi.
3. Yangi o'zbek transkripsiyasi.
4. Diakritik belgilar.

Matn

16

Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot. Transkripsiya lotincha yozish degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaning ta'rifi: konkret nutq tovushlarini, ya'ni fonemaning variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi (5-rasm). Bu ayni o'rinda fonetik transkripsiyaning anglatadi, chunki konkret nutqni yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi. Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1. Milliy transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbasiga asoslanadi. Bu transkripsiya, masalan, ingliz tilini o'rganishda qo'llanilmoqda.

5-rasm

2. Milliy transkripsiya. Bu transkripsiya har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llanilgan transkripsion tizim professor V. V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslangan, lekin o'zbek dialektologlari, garchand, V. IV. Reshetov transkripsiyasidan foydalanishsalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilinmaydi, chunki

VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
No 2896

shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma- darajada erkinlikka ega bo'ladi.

Transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishda ko- qo'llaniladi. Bunda xorijiy tillardagi va yodgorliklardagi u yoki fonemaning talaffuz (artikulatsion-akustik) me'yorini belgi- zaruriyatidan kelib chiqadi.

1,16 Transkripsiyani transliteratsiyadan farqlash zarur. Transliteratsiya bir til doirasida bir yozuv tizimidagi matnlarni ikkinchi yozuv tizimi- o'girishni bildiradi. Masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga kirildan lotin yozuvi asosidagi o'zbek yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

31 Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi hamda yuqorida ta'kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishga joriy etiladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llaniladi. Bu transkripsiyadan shevalarni o'rganishda foydalaniladi.

Translatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnning ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'girilishini bildiradi.

Transkripsiya uchun, odatda, har bir tilda amalda bo'lgan yozuv asos qilib olinadi, lekin joriyda bo'lgan yozuvdagi harflar transkripsiya tizimi uchun yetarli bo'lavermaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik xususiyatlarini ko'rsatish uchun yetarli emas, shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

An'anadagi o'zbek transkripsiyasi. Hozirgacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlar rus grafikasi asosidagi transkripsiyada amalga oshirilgan.

Unli tovushlarni ifodalashda ishlatiladigan transkripsion belgilar. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u

shevalarida, ayniqsa, fiziologik jihatdan rang-barangdir. ifoda qilishda o'zbek dialektologiyasida quyidagi foydalanilgan:

u(u) – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari uchun shundaydir. Masalan, "dj" lovi shevalarda: *ana, ama, bala*;

o(o) – aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *akə, ənə, yəmə*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi;

o(o) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ol, ol, ol*;

o(o) – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida mavjud: *el, bel, yel, kel*;

u(u) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, shu ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *uu*, *uu* (Buxoro). *bul* (Farg'ona). Ko'pincha unga ikki nuqta ham qo'yiladi;

u(u) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, shu ziqroq talaffuz qilinadi: *qyz, qyzyk*. Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu harfga shu unlining shu ziqqligini ta'kidlash uchun ko'pincha ikki nuqta qo'yiladi;

u(u) – indifferent, shahar shevalarida tarixan *u* va *u* unllarining birlashishi (konvergensiyasi) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Singarmonizmli shevalarda *u* unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi: *keldə, yemte, bəp*. Shahar shevalarida barcha bo'g'inlarda kela oladi: *bərdə, kərgən, qəldə*;

u(u) – *u* unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *bərdə, təgən, bəqən*;

y(y) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalariga xos: *by, yl, yn*;

y(y) – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo'qotgan Buxoro,

Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi: *күл, бугун, тун*.

o(o) – orqa qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: *om* (adabiy orf. **o't**), *қол* (adabiy orf. **qo'l**), *оқ* (adabiy orf. **o'q**), *моқ* (adabiy orf. **to'q**);

ə(e) – old qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *bo'lmoq* – ajratmoq), *қол, ҳонар* (hunar). Singarmonizmli o'zbek shevalari va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi;

ε(e) – tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarmon, Namangan shevalarida uchraydi. Bu unli **ə** va **e** unililari o'rtasida talaffuz qilinadi, old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *ке(n)* (Iqon), *се* (Xorazm). Bu ma'lumot ko'rsatilgan shevalarda o'z kuchini yo'qotmoqda, faqat Namangan shahar shevasida saqlanib qolmoqda: *неме* (nima), *қенқе* (qanaqa), *Хелмәхән еттәмән кемед* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar. Undosh tovushlarni ifodalashda fanda kirill yozuvidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o'zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilardan foydalanilgan. Ular quyidagilarda ko'rinadi:

дж – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi;

н – sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi *-n2/ng*;

в – lab-tish tovushini ifoda qiladi;

w – lab-lab tovushini ifodalaydi, *сyw, қywмақ* kabi so'zlarda uchraydi;

ф – lab-tish tovushi uchun ishlatilgan va ko'proq o'zlashgan so'zlarda uchraydi;

f – lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o'rinlarda turkiy taqlidiy so'zlarda qo'llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat'iy emas, matnlarda **w** ornida **в** harfini, **f** ornida **ф** harfini ishlatish an'anasi bor.

3. Yangi o'zbek transkripsiyasi. Bunda ko'p yillardan beri **turkologiyada** qo'llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga

qo'llanildi. Bundan buyon dialektologiya bo'yicha tadqiqot olib boruvchilar lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanish tavsiya qilinadi:

a(a) – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli: *ana, ata, bala*;

ä(ä) – old qator, quyi-keng, lablanmagan: *äkä, änä, jüşä*;

ā(ā) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan: *āl, āš, bāl*;

e(e) – old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *el, bel, jel, kel*;

ü(ü) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan: *bürdi, kirgin*,

singarmonizmli shevalarda: *keldi, jetti, bir*;

ü(ü) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan: *bardü, trÿn, biqin*.

i va **ï** unililari singarmonizmli shevalarda qisqa tovushni ifodalaydi (*kil, qil*), shahar shevalarida **i** unlisi indifferent tovushni ifodalaydi;

i(i) – i unlisining cho'ziq varianti. Barcha o'zbek shevalarida uchraydi: *i:š, ti:l* (Buxoro), *bi:l* (Farg'ona);

ï(ï) – i unlisining cho'ziq varianti: *qï:z, qï:jïq*. Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor;

u(u) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan: *bu, ul, un*;

ü(ü) – old qator, yuqori-tor, lablangan: *kül, bügün, tün, ün*;

o(o) – orqa qator, o'rta-keng, lablangan: *ot* (adabiy orf. **o't**), *qol* (adabiy orf. **qo'l**), *oq* (adabiy orf. **o'q**), *toq* (adabiy orf. **to'q**);

ö(ö) – old qator, o'rta-keng, lablangan: *böl* (bo'lmoq – ajratmoq), *köl, hönär* (hunar);

e – ko'proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *neme* (nima), *qenqeqe* (qanaqa).

Cho'ziq unililar uchun ikki nuqta qo'llanadi.

An'anaviy va yangi o'zbek transkripsiyasidagi unililar mosligi bunday namoyon bo'ladi: *a ~ ä, ə ~ ä, ɔ ~ ā, e ~ e, b ~ i, v ~ i, u ~ i:, ɯ ~ i:, y ~ u, ɣ ~ ü, o ~ o, ɐ ~ ö, ɛ ~ e*

Undoshlarni transkripsiyasida quyidagi harflardan foydalaniladi: *b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, ɣ* (amaldagi **g'** o'rnida), *š* (amaldagi **sh** o'rnida), *č* (amaldagi **ch** o'rnida), *j* (amaldagi **y**

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilar foydalaniladi?
5. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Dialektolog [dialectologist] – shevashunos, shevani o'rganuvchi shaxs.

Diakritik belgi [diacritic mark] – harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Fonematik transkripsiya [phonemic transcription] – tilda fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Fonetik transkripsiya [phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan harflar, ishoralar tizimi.

Indifferent [indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription] – yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya [transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga o'girish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [transcriptional mark] – har bir nutq tovushi uchun qo'llaniladigan harf yoki ishora.

Velarizatsiya [velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Mavzu: O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonunlar.

Matn

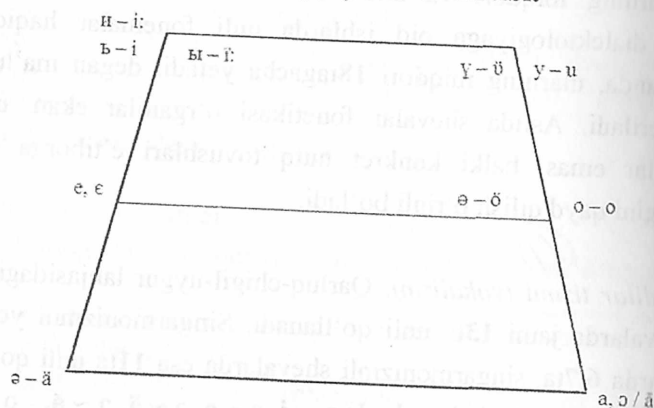
O'zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonunlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va, aksincha, ayrim jihatlariga ko'ra, ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

Unli va undoshlar tizimi. O'zbek shevalaridagi unli va undoshlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologiyaga oid ishlarda unli fonemalar haqida fikr tartibida, ularning miqdori 18tagacha yetadi, degan ma'lumotlar uchraydi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ulardagi undoshlar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi zarurini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi (vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasidagi dialekt shevalarda jami 13ta unli qo'llanadi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6,7ta, singarmonizmli shevalarda esa 11ta unli qo'llanadi. Chimkent dialektidagi shevalarda $\bar{a} \sim i$, $e \sim e$, $\bar{a} \sim \bar{a}$, $\bar{o} \sim \bar{o}$, $y \sim y$ hamargand shahar shevasida $\bar{a} \sim i$, $e \sim e$, $\bar{a} \sim \bar{a}$, $a \sim a$, $\bar{o} \sim \bar{o}$, $y \sim y$ unlilari iste'molda bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Marg'itoyo kabi shevalarda $\bar{o}$ unlisi bilan birgalikda a unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11ta $a \sim \bar{a}$, $e \sim \bar{e}$, $\bar{a} \sim \bar{a}$, $i \sim \bar{i}$, $\bar{a} \sim \bar{a}$, $y \sim \bar{y}$, $\bar{o} \sim \bar{o}$, $\bar{e} \sim \bar{e}$, $y \sim y$ unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni jadvalga quyidagicha joylashtirish mumkin (6-rasm).

Undoshlar tizimi (konsonantizm). O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda $\bar{b} \sim b$, $\bar{d} \sim d$, $\bar{g} \sim g$, $\bar{x} \sim h$, $\bar{j} \sim j$, $\bar{k} \sim k$, $\bar{l} \sim l$, $\bar{m} \sim m$, $\bar{n} \sim n$, $\bar{p} \sim p$, $\bar{q} \sim q$, $\bar{r} \sim r$, $\bar{s} \sim s$, $\bar{t} \sim t$, $\bar{v} \sim v$, $\bar{x} \sim x$, $\bar{z} \sim z$, $\bar{y} \sim y$, $\bar{u} \sim \bar{u}$, $\bar{w} \sim \bar{w}$, $\bar{z} \sim \bar{z}$, $\bar{h} \sim \bar{h}$ undoshlari amalda bor. Lab-lab tovushi $\bar{\phi} \sim f$ undoshi undov va taqlidiy so'zlarda iste'molda bor, o'zlashgan so'zlarda esa bu undosh p , ba'zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi, biroq Forish shevasida f undoshi mustaqil so'zlarda ham uchraydi: pichoq $\sim \phi y$:чақ $\sim \bar{f}$:чақ, pul $\sim \phi y$ $\sim ful$.

Unlilarning joylashish tartibi:

H undoshi aksariyat shevalarda x undoshining fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillar xos bo'lgan *hoyi hutti*, *hoyi havvaz*, *fe* harflarini ifodalaydigan undoshlar o'zbek tili shevalarining artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

Fonetik qonunlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunosi I. A. Bogoroditskiy fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi shuningdek, qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. *Lingval* yoki *palatal* (tanglay) *singarmonizm*. Singarmonizمنىing bu turida so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarida ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonunga kora, so'zning dastlabki bo'g'inida *a ~ a*, *y ~ u*, *o ~ o*, *ы ~ i*, *ь ~ i* unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarida ham ana shu unlilar keladi, shuningdek, so'zda chuqur til orqa *q*, *ʁ*, *x* undoshlari ishtirok qilishi ham mumkin, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida *ə ~ ä*, *e ~ e*, *u ~ i*, *ь ~ i*, *o ~ ö*, *y ~ ü* unlilaridan biri

keyingi bo'g'inlarida ham xuddi shu unlilar keladi, bunday undoshlar ham qatnashishi mumkin. Bu qonun qarluiq-lahjasining shahar va shahar tipidagi shevalarida amal qiladi.

Labial singarmonizm. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi, o'zbek tili shahar shevalarida esa qisman amal qiladi.

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham old qator unlilar qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham orqa qator unlilar qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarida siyrak uchraydi: *suyunchi ~ суйунчъ ~ süjünči*, ko'rindi *көрінди ~ kōrūndi*, bo'libdi *болынмы ~ boluptu*, ko'ribdi *көрүптү ~ kōrūptü* (Namangan) va boshqalar.

Singarmonizm qonuni ayni zamonda unlilarning *progressiv artikulyatsiyasi* deb ham yuritiladi.

Singarmonizmdan chekinish hollari:

1. Shevalarda yuklamalar singarmonizmga bo'ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarida: bo'ldi-ku ~ *болды-кү ~ boldi-qu*, keldi-ku ~ *келди-кү ~ keldi-qu*, kelding-a ~ *кәдін-ә ~ kädin-ä*, barding-a ~ *бардін-ә ~ bardin-ä*.

2. Ayrim qo'shimchalar bir variantli bo'lganligi tufayli singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin, masalan, qipchoq shevalarida bora qol ~ *бараяу ~ barayaj*, kela qol ~ *келәуәй ~ kelajaj*; Xorazm shevalarida: (soxta) tabibchilik ~ *сүннәчлык ~ sünnäčliq*, -*зай ~ jaj*, -*члык ~ čliq* affiklarining shu shevalarda old qatorli varianti bo'lmaganligi uchun singarmonizmga bo'ysunmagan.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar aslida singarmonizmga bo'ysunadi, lekin bo'ysunmaydigan o'rinlari ham bor, masalan, muborak ~ *мувәрәк ~ muväräk* (Turkiston), peshona ~

пешана ~ *pešana* (shim. o'zb. shev.)

4. Qo'shma so'zlarning aksariyatida singarmonizm buzilgan. O'rta barmoq ~ *ортантерек* ~ *ortanterek* (Jo'sh), (uzun) ko'rpa ~ *кырдыкана* ~ *girdiqana* (Qarshi, Najman), xirbachcha (mushuk bolasi) ~ *хырбачча* ~ *xirbäččä* (Mang'it).

Umlaut. Umlaut unlilarning regressiv assimilatatsiyasi (Y. D. Polivanov). Bu qonunga ko'ra, affiksdagi old qator undoshdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator undosh o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ *сан* ~ *sān* → sana ~ *сан*, *sānā*, yosh ~ *йаш* ~ *jāš* → jasha ~ *йаша* ~ *jāšā*.

Bu qonun Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar: mol ~ *мол* → molim ~ *молым* ~ *mālim*, sol ~ *сол* ~ *sāl* → solish ~ *салыш*, nok ~ *нәк* ~ *nāk* → noki ~ *нәкә* ~ *nāki*, toy ~ *тәу* ~ *tāj* → toying ~ *тәйиң* ~ *tājīñ*.

Singarmonizmli shevalarda yuqoridagi kabi *сан* ~ *san*, *йаш* ~ *ja*, *мол* ~ *mal*, *сал* ~ *sal*, *нәк* ~ *nāk*, *тәу* ~ *taj* so'zlari affiks qo'shilganda, umlaut emas, balki singarmonizm qonuniga bo'ysunadi.

Singarmonizm va umlautda tovushlarning moslashish harakati

Singarmonizmda umlautda mosligi yuz beradi. Singarmonizm: *бар+йатар* (borayotir) Umlaut: *бәш+ә* (boshi)

Assimilatsiya. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundir. Uning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatadi. Regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'xshatadi.

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar Misollar: oldi ~ *олди* ~ *ālli* (Qarshi, Shahrizabz), suvni ~ *сувни* (Toshk.), bo'ldi ~ *бодди* ~ *boddi* (Shahrizabz). To'liqsiz assimilatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangliqlilik va boshqa holatlariga (masalan, artikulatsiyasi yaqinligi) qaramoqchilik bilan o'xshab ketishi mumkin: oshgan ~ *ашкан* ~ *āškān*, ishga ~ *ишга* (Toshk.), o'zimdan ~ *өзимнән* ~ *özimnān* (Xorazm).

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush bilan o'xshash tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir: zarar ~ *зәдәр*, devor ~ *дүвәд* ~ *duvāl*, энжә ~ *әнжәд* ~ *änžil*, qimmat ~ *қиммәт* ~ *qimmat*.

Xandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z undoshidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga o'xshash moslashadi: menga ber ~ *мағамбер* ~ *mayamber*, hayron ~ *хәйрәмболләм* ~ *hājirāmbollim* yoki dastlabki so'zning undoshli tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak ~ *боләғадәм* ~ *bölägadam*, kerak edi ~ *кәрәғәдә* ~ *kerügidi*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sing'aluvi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ *ювурди* ~ *žüvärdi* (qipchoq), sabr qildi ~ *савәр қылды* ~ *savir qildi* (Xorazm), gapi ~ *гәвә* ~ *gävi* (qipchoq).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq boladi: tuyak ~ *сүтәк* ~ *süjäg* (Namangan), qarg'a ~ *қарға* ~ *qarğa*, sariq ~ *сары* ~ *sariy* (qipchoq).

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Qipchoq va Xorazm shevalarida: qo'shni ~ *қоңиң* ~ *qoñšī*, qumursqa ~ *қурмысқа* ~ *qurmusqa*, tekshir ~ *теүкәр* ~ *teškär*.

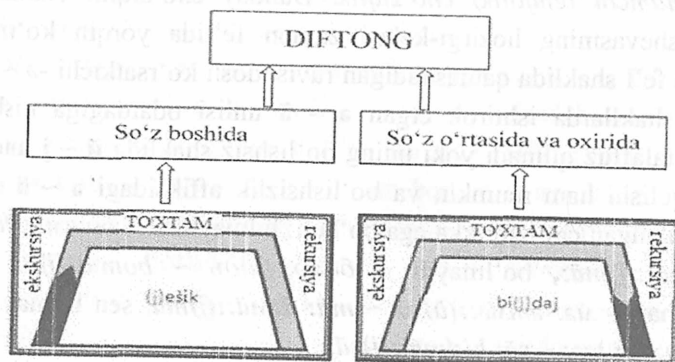
Reduksiya so'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ *к(и)ш(и)* ~ *k(i)š(i)*, keta ber ~ *кет(и)бер* ~ *ket(и)vur*, Sharif ~ *Шәр(и)ф* ~ *Šär(i)p*.

kel ~ *zəl* ~ *gāl* (Xorazm), yo'l ~ *ɔjɔl* ~ *žol* (qipchoq), shu ~ *ʃu* ~ *ʃu* (qipchoq), choy ~ *çəy* ~ *čāj* (qipchoq), bedana ~ *bəðəna* ~ *böddäna* (Turkiston). Bu kabi soʻzlardagi *m* ~ *t* // *ð* ~ *d*, *κ* ~ *k* // *z* ~ *g*, *ü* ~ *y*, *ðjɛ* ~ *ž* undoshlari va *e* // *ə* ~ *ä*, *u* // *o*, *e* // *ø* ~ *ö* mosligi namoyon boʻladi.

Diftonglar. Singarmonizmli shevalarda diftong hodisasi koʻpincha uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (toʻxtam) va rekursiyaning toʻliq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi *monoftongdir*. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi. Adabiyotlarda diftongning ikki turiga toʻgʻrisida, yaʼni soʻz boshida va soʻz ichida (oʻrtasida, oxirida) qoʻllanishi aytiladi hamda diftongda unli asosiy tovush hisoblanadi.

Oʻzbek shevalarida diftongning qoʻllanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada *ɤ* ~ *i*, *ü* ~ *j*, *ɤ* ~ *v*) unsurlari qoshiladi va toʻxtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; soʻz ichida esa ekskursiya va toʻxtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda, rekursiya soʻngida *ü* ~ *j* undoshi qatnashadi (8-rasm).

8-rasm

Bu fonetik hodisa qipchoq, oʻgʻuz lahjasi shevalariga xosdir: ikkinchi ~ *ʃekɤnɤ* ~ *jekinči*, echki ~ *ʃekɤ* ~ *jeshki*, ikki ~ *ʃekɤ* ~ *jeki*, oʻynab ~ *ʃoynan* ~ *ʃojnap*. Diftongning ikkinchi turiga tush ~ *myʃu* ~ *tüjʃ*, sut ~ *cyʃm* ~ *süjʃt* misollarini keltirish mumkin.

Oʻzbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

ɤ ~ *i*: ikki ~ *ʃekɤ* ~ *jeki*, ena ~ *ʃenə* ~ *jənä*, ellik ~ *ʃelɤ* ~ *jelüv*;
ɤ ~ *o*: oʻrta ~ *ʃopma* ~ *ʃorta*, oʻyla ~ *ʃoila* ~ *ʃojla*;
ɤ ~ *u*: oʻrdak ~ *ʃopɔk* ~ *ʃördäk*, oʻt(feʼl) ~ *ʃom* ~ *ʃöt*;
ɤ ~ *ø*: on ~ *ʃon* ~ *ʃon*, oy ~ *ʃoü* ~ *ʃoj*;
ɤ ~ *ü*: kuz ~ *kyʃz* ~ *küjz*, kut(feʼl) ~ *kyʃm* ~ *küjʃt*;
ɤ ~ *ʃ*: tit(feʼl) ~ *myʃm* ~ *tijʃt*, ish ~ *ɤʃu* ~ *iʃʃ*;
ɤ ~ *ʃ*: qiz ~ *kyʃz* ~ *qijz*.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Masalan, *iz* soʻzi Qorabuloq shevasida dastlab *i:z* tarzida talaffuz qilingan, soʻng *u* ~ *ü* tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, yaʼni asosiy tovush va uning tarkibida boʻlgan hamda unga hamohang boʻlgan tovush unsuri birgalikda diftongoid deb yuritiladi. Masalan, *ʃekɤ* ~ *jeki* soʻzida *ʃe* ~ *j* tovushlari birgalikda diftongoiddir.

Aksariyat oʻzbek shevalarida adabiy tildagi *uzum*, *uzuk*, *ipak*, *ingichka*, *ilon*, *ip* kabi soʻzlarning *ü* ~ *j* tarzida talaffuz qilingan. Masalan, *uzum* ~ *jüzüm*, *uzuk* ~ *jüzük*, *ipak* ~ *jipäk*, *ingichka* ~ *jiniškä*, *ylan* ~ *jilan*, *ip* ~ *jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoʻq, balki soʻz boshidagi *ü* ~ *j* mustaqil fonema (monoftong) sifatida oʻz oʻrniga ega. Ularda soʻz boshidagi *ü* ~ *j* undoshi qipchoq shevalarida “*ðjɛ* ~ *ž*” undoshiga mos keladi va tovush mosligini hosil qiladi: *ðjɛzɤm* ~ *žüzim*, *ðjɛzɤk* ~ *jüzük*, *ðjɛvɤk* ~ *živäk*, *ðjɛɤɤɤk* ~ *žiniškä*, *ðjɛɤɤɤn* ~ *jilan*, *ðjɛɤɤɤp* ~ *jip*.

Shuningdek, oʻzbek tilidagi va shevalaridagi *-iy* (sinfiy), *-uv* (biluv) kabi qoʻllanishlar ham diftong emas.

Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan oʻzbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega boʻladi. Ular quyidagilar: *u* ~ *i*: ↔ *u* ~ *i*;, *ɤ* ~ *i* ↔ *ɤ* ~ *i*;, *ø* ~ *ö* ↔ *ø* ~ *ö*;, *ɤ* ~ *o*, *ɤ* ~ *ü* ↔ *ɤ* ~ *u*, *ɤ* ~ *ä* ↔ *ə* ~ *ä* (9-rasm). Bundan faqat *e* unlisigina mustasno, uning jufti yoʻq. Shevalarda kontrast unlilar baʼzan soʻz maʼnosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: *u:c* ~ *i:s*

hidni, *ьс ~ іс* qurumni (Qoraqalpog'iston o'zb. shev., shim. o'zb. shev.), *бѣлѣѣ ~ билүвѣ* "bilish"ni, *бѣлѣѣ ~ билүвѣ* "fikir-o'yi, xayoli"ni anglatadi (Turkiston).

9-rasm

Kontrast-juft unlilar

е, є	↔	—
о - ä	↔	а, а / ä
и - і:	↔	ы - і:
ь - і	↔	ь - і
ө - ö	↔	о - о
у - ү	↔	у - u

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shevalarida qaysi unlilar qatnashadi?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
5. Unlaut qanday xususiyatga ega?
6. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
7. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
8. Monoftong, diftong va diftongoid nima?
9. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Assimilatsiya [assimilation] – unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid] – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Dissimilatsiya [dissimilation] – undosh tovushlardagi noo'xshashlik.

Fonetik qonuniyat [phonetic laws] – o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan

fonetik hodisa.

Konsonantizm [konsonantizm] – undoshlar tizimi.

Kontrast unli [contrast vowel] – old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Labial singarmonizm [labial singarmonizm] – lablangan unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm [lingual singarmonizm] – old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Singarmonizm [singarmonizm] – unlilar uyg'unligi.

Tovush mosligi [correspondence of sound] – so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.

Unlilar cho'ziqligi [length of vowels] – unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Vokalizm [vocalizm] – unlilar tizimi.

Mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. So'z turkumlaridagi ayrim o'ziga xosliklar.
4. O'zbek shevalarida fe'l shakllarining o'ziga xosligi.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berishning darslikda imkoniyati chegaralangan, lekin ularning eng umumlashadigan, tadqiqot obyekti o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarigagina to'xtalish mumkin.

O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlar sintaksisining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Grammatik son kategoriyasi. Ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-ләр ~ lär*, *-лар ~ lar*, *-нәр ~ nār*, *-нар ~ nar*, *-нә ~ nā*, *-әр ~ är*, *-ә ~ ä*, *-лә ~ lä*, *-ла ~ la*, *-дәр ~ dār*, *-дар ~ dar*, *-тәр ~ tār*, *-тар ~ tar* kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-ләр ~ lär* arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalari uchun umumiydir. Shevalarda ko'plik

affiksining quyidagi variantlari amalda bor:

~*lā* ~ *lā* varianti Toshkent shahar va Xorazm shevalarida
qoʻllanadi: uylar ~ *oʻylā* ~ *oʻjlā*, qoʻyinglar ~ *qoʻiyā* ~ *qojilā*, gullar
~ *gʻullā* ~ *güllā*, kunlar ~ *gʻullā* ~ *güllā*;

-на ~ *nä* varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar
уйъйна ~ *ujjñä*, qo'yinglar ~ қойъйна ~ *qojjñä*;

-ла ~ *la* varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar
 қызла ~ *qizla*, ular ~ *ʔyula* ~ *^hula*;

-ə/əp ~ ä/är varianti shahar va shahar tipidagi shevalard
qoʻllanadi: bizlar ~ b̄bzə(p) ~ **bizä(p)**, sizlar ~ c̄bzə(p) ~ **sizä(p)**;

-nər ~ nār, -nar ~ nār, -dər ~ dār, -dar ~ dar, -tər ~ tār, -mər ~ mār affixlari qipchoq shevalariga xosdir: uzumlar ~ ўзумнар ~ *üzümnär*, mehmonlar ~ меҳмоннар ~ *mehmannar*, jigitlar ~ джъгъттар/джъгъллар ~ *žigittär/žigillär*, ojinlar ~ ойундар ~ *ojundar*.

O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida tarixiy qo'sh ko'plik shakli uchraydi: bular ~ *булалар* ~ *bulalar*, shular ~ *шулалар* ~ *šulalar* (aynan: *bu+lar+lar*, *shu+lar+lar*).

-*lär* ~ *lär* affiksi va uning variantlari Toshkent, Fargʻona va Xorazm shevalarida **hurmat** maʼnosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plik, jamlik ma'nolarini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida quyidagi affikslar uchraydi:

-лбз ~ *lig* affiksi: kiyimlari ~ кѣйѣлѣбзѣ ~ *kijimligi*, ishlari ~ ѡлѣбзѣ ~ *ishligi*;

-луг ~ *lug* affiksi: oʻzlari ~ oʻzлугъ ~ *ozlugi*, uylari ~ oʻylугъ ~ *oʻylugi*.

-гъ ~ *gi* affiksi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshiladi: *дѣлѣмъ* ~ *djēmgilū* (bu oʻrinda oyisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), *адѣмъ* ~ *ādāmgilū* (bu oʻrinda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi).

Til tarixida ko'plikning $-m \sim t$, $-3 \sim z$, $-\kappa/\kappa \sim q/k$ affikslari bilan ifodalangan shakllari mavjud bo'lgan. Ularning qoldiqlari, ya'ni $-\kappa \sim q$ affiksining $-a\kappa \sim aq$ varianti Surxondaryoning Jarqo'rg'on, Termiz,

...tumanlarida yashovchi qo'ng'irotlar shevalarining ayrim
...larida saqlanib qolmoqda. Ular, asosan, olmosh va fe'l shakllarida
...yaydi Sizlar borib keldingizlarmi ~ сѣзакъ барън кедѣњзакъмъ ~
...na harip kedinizaqmi? O'zingizlar ~ ѳзѣњзакъ ~ "öziñizaq". Bu
...nka faqat orqa qator variantli bo'lib, ko'plik ma'nosini eslatib tursa-
...u ushbu o'rinlarda mavjud ko'plikni ta'kidlashga xizmat qilgan.

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyadagi shakllarning semantikasi tabiiy til bilan aynan, lekin shevalarda egalik qo'shimchalari ko'p xilma-xil bo'ladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega bo'ladi.

1. shaxs birligida -м/ъм/ъм/ум/ѳм ~ *m/im/im/um/üm* affiksi
qoʻllanadi: bolam ~ балам ~ *balam*, inim ~ ънѳм ~ *inim*, alim
(im) ~ ѳлѳм ~ *älim*, jonim ~ джанѳм ~ *žanīm*, qoʻlim ~ қолум ~
қолѳм, koʻnglim ~ көңлѳм ~ *köñlüm*.

1 shaxs ko'pligida -mъz/mъz(c)/ъmъz/ъmъz(c) ~ miz/mîz(s)/mîz(mîz(s)), -umъz(c)/îmъz ~ umuz(s)/ûmuz,, -vuz/vuzъ ~ vuz/vuzâ
affiks qatnashadi: balamiz ~ баламъz/c ~ balamîz/s, inimiz ~ ынъмъz
inimîz, jonimiz ~ джанъмъz/c ~ žanîmîz/s, qolimiz ~ қолумъz/c ~
qolumîz/s, ko'nglimiz ~ көңлîmъz ~ kõñlûmîz, ishimiz ~ ышьвuz(ъ)
ishîvuz(â).

II shaxs birligida -*н/ьн/ьн/ун/үн* ~ *η/ιη/ιη/ун/үн* affikslari keladi:
balang ~ балаң ~ *balan*, ining ~ ынъ ~ *inin*, aling (qo'ling) ~ алъ ~
alin, joning ~ джанъ ~ *žanin*, qo'ling ~ қолуң ~ *qolun*, ko'ngling ~
көнүң ~ *könlün*.

II shaxs ko'pligida -hʻbʻz/hʻbʻz(c) ~ *hʻiz/hʻiz(s)*, -bʻhʻbʻz/bʻhʻbʻz(c) ~ *hʻiz/hʻiz(s)*, -yʻhʻyʻz/yʻhʻyʻz(c) ~ *üñüz/unuz(s)*, -uʻz ~ *iʻz*, uʻylä ~ *iʻjlä*, (a)hʻlā/(b)hʻlā ~ *(i)ñlā/(i)ñlā* affikslari ishtirok etadi: balanziz ~ *balanziz/s*, iningiz ~ *inñiz*, joningiz ~ *žanñiz/c*, qolingiz ~ *qolunuz/c* ~ *qolunuz/s*, oʻjatʻhʻbʻz/s ~ *žanñiz/c*, qolingiz ~ *qolunuz/c* ~ *qolunuz/s*, koʻnglingiz ~ *kəñlünüz* ~ *kəñlünüz*, ishinglar ~ *ishñlā* ~ *işñlā*, uyinglar ~ *oʻyñlā* ~ *oʻyñlā*, qoʻlinglar ~ *qolñlā* ~ *qolñlā*.

III shaxs birlik va ko'pligida -ъ/ь ~ *i/i*, -сь/сь ~ *si/si*, ba'zan -сь/сь ~ *su/sü* (Qorabuloq) affiksilari qatnashadi: bolasi ~ *баласъ* ~ *balasi*, inisi ~ *ынсь* ~ *inisi*, ali (qo'li) ~ *эль* ~ *ali*, jонъ ~ *джанъ* ~

yaqqol ko'rinadi: qo'lni ~ қолъ ~ *qolli*, boshni ~ башъ ~ *bāšši*.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi barcha shevalarda xosdir: Biz keldik kelin ko'rgani ~ биз келлѣй келѣн корганъ ~ *kellij kelin korgāni*. Chumchuq soysa ham, qassob soysin ~ чумчуқ сойсѣм, қассоб сойсун ~ *čumčuy sojsājām. qāssāp sojsun* (Qarshi).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

-za/ka/qa/za ~ *gä/kä/qa/ya* affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singarmonizmli shevalarda qo'llanadi. Singarmonizmli yo'qotgan shevalarda -za/ka ~ *gä/kä* varianti uchraydi, xolos: uygā ~ *üjgä*, ishga ~ *ışkă*; -qa/za ~ *qa/ya* varianti singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan asoslarga qo'shiladi: o'qishga ~ *oquşqa*, dalaga ~ *dalaga* ~ *dalağa*.

-a/ä ~ *a/ä* affiksi o'g'uz guruh shevalarida va shimoliy o'zbek shevalariga xosdir: qo'limga ~ *qolma* ~ *qolima*, gullarga ~ *gullara* ~ *güllärä*;

-na/nä ~ *na/nä* affiksi o'g'uz shevalarida uchraydi: alina (qo'liga) ~ *älinä*, bolasiga ~ *balasna* ~ *balasina*;

-ja/jä ~ *ja/jä* affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ *xurmaja*, o'ziga ~ *özjā*. U katta akasiga xurmada qatiq olib borayotgan chog'da yo'lda yomg'ir yog'gan ~ *O kəttə əkəsijə xurməjə qətiş əb bərgən çəxgə üləgə ügəmur üçqən* ~ *O kättä äkəsijä xurmäjä qätix əb bərgän čəxgä jölgä jəymur jəqqän*.

Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi *xurmaja* ~ *xurmaja*, *çəxgə* ~ *čəxgä*, *üləgə* ~ *jölgä* misollarida ham ko'rinib turibdi.

O'g'uz lahjasi shevalari va shimoliy o'zbek shevalarida jo'nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ *mağa* ~ *mağa*, senga ~ *sağa* ~ *sağa*, unga ~ *uğa* ~ *uğa* shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa *mağan* ~ *mağan*, *sağan* ~ *sağan*, *oğan* ~ *oğan* shaklini oladi.

O'rin-payt kelishigida -da/da/ma/ma ~ *dä/da/tä/ta* affiksi qatnashadi. -da/ma ~ *dä/tä* affiksi barcha shevalarda, -da/ma ~ *da/ta* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: ishda ~ *ışta* ~ *ışta*,

luda ~ *luda* ~ *qo'luda*, ichida ~ *ichinda* ~ *i:čindä*, shu orada ~ *şu ortalıqta* (qipchoq).

Qizil kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi:

-dan/dan/man/man ~ *dän/dän/tän/tan* affiksining qo'shilish xususiyatlari keng: -dan/dan ~ *dän/tän* affiksi barcha shevalarda qo'llaniladi: Buxorodan ~ *Buxərdən* ~ *Buxārādən*, sendan ~ *səndən*. Boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: *narpaqədan* ~ *narpaqədan*, maxluqdan ~ *maxluqman* ~ *maxluqman* (qipchoq);

-nan/nan ~ *nän/nan* affiksi Xorazm, ba'zi qipchoq shevalarida *nan* ~ *nän* undoshlari bilan tugagan sozlarga qo'shiladi: o'zingdan ~ *özinnän*, bo'yingdan ~ *boiynan* ~ *bojunnän*, o'zimdān ~ *özimnän*, o'yindān ~ *oijnän*;

-din/din/tin/tin ~ *din/din/tin/tin* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida bu kelishikning asosiy affiksidi: sutchidan ~ *sütchüdän*, oshxonadan ~ *aşxanadän*, topa olmasdan ~ *tapamastän*, Chimkentdan ~ *Çimkentän* ~ *Çimkentän*;

-dun/dun/tun/tun ~ *dun/dun/tun/tun* affiksi ko'proq Qorabuloq, Tashkent shevalarida va bir qator singarmonizmli shevalarda uchraydi va oxirgi bo'g'inida lablangan unli bo'lgan so'zlarga qo'shiladi: uydan ~ *üydün* ~ *üjdün*, qo'ydān ~ *qoidün* ~ *qojdun*.

O'g'uz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari o'rtasida interkalar n tovushining kelishi ham kuzatiladi: qo'llarida ~ *qollarında*, so'zidan ~ *sözinnän* ~ *sözinnän*, o'zida ~ *özindä*.

Shevalarda modal shakllar. O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Quyida ot turkumidagi shunday shakllar bilan tanishamiz:

-dän/dän ~ *žän* affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm shevalarida -*dəjan* ~ *žan* shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qo'shiladi. Toshkent va boshqa ba'zi shevalarda kelinlarning qajnota va qajnonaga murojaatida bu

žani, tulkisi ~ *түлкүсү* ~ *tülküsi*, qoyi ~ *қойу* ~ *qoju*.

Egalik affikslari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlariga to'la bo'sunadi, lekin shevalarda muayyan qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham uchraydi va uning nutq qulayligi, iqtisodi hamda til tarixi bilan bog'lash mumkin bo'ladi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-vuz / vuzə ~ vuz* affiksi qatnashadi: kitobimiz ~ *китобимиз* ~ *kitāpuvuz*, II shaxs ko'pligida esa *-i:z / i:z / i:z / i:z* affiksi qatnashadi: kitobingiz ~ *китоби:з* ~ *kitāpi:z*, kitoblaring ~ *китобларинг* ~ *kitāpijlā*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli to'liq saqlanadi. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "ū ~ j" lovchi shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bir xil ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi.

Bosh kelishik. Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas, ya'ni to'rt va besh kelishikli shevalarda bu kelishik affikslari qo'llanmaydi. Bu kelishik amalda bolgan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-nēn / nēn ~ nīn / nīn affiksi ko'proq unli va sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ena ~ *енән* ~ *enānīn*, otaning ~ *атан* ~ *atanīn* (qipchoq);

-bēn / bēn ~ bīn / bīn affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ko'pning toyi ~ *көпнң тойы* ~ *kōpīn toji*, otning boshi ~ *атнң башы* ~ *atīn baši* (qipchoq);

-nūn / nūn ~ nūn / nūn affiksi lablangan unli qatnashgan va unli yoki sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: uning ~ *онун*

unūn, uying ~ *уйнун* ~ *ūjnūn* (qipchoq);

-yūn / yūn ~ ūn / un affiksi lablangan unli qatnashgan va undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ko'zning qorachig'i ~ *көзүнң қараңғысы* ~ *kōzūn qaračig'i*, tunning qorong'usi ~ *түннң қараңғысы* ~ *tūnūn qarañsi*, qo'ying jani ~ *қойнң йан* ~ *qojūn jūni* (shim.o'zb. shev.);

-dēn / dēn ~ dīn / dīn affiksi jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: bizning ~ *бизнң* ~ *bizdīn*, ularning ~ *оларднң* ~ *olardīn* (qipchoq);

-dūn / dūn ~ dūn / dūn affiksi lablangan unli qatnashgan va jarangli undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: qo'ying ~ *қойдун* ~ *kōzdūn* (qipchoq);

-tēn / tēn ~ tīn / tīn affiksi jarangsiz undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: katakning ~ *кәтәхтнң* ~ *kātāxtīn*, otning ~ *отнң* ~ *attīn* (qipchoq).

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-nēn / nēn ~ ni / nī affiksi: olmani ~ *олман* ~ *ālmāni* (Toshk.), suvni ~ *сувн* ~ *suvnī* (shim. o'zb. shev.). *-nēn* varianti arxivariant hisoblanadi va barcha shevalarda qo'llana oladi;

-i ~ i affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilgan, Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ *ишн қил* ~ *i:ši qil*, so'zni bilmasang gapirma ~ *сөзн бәлмәсәң гәпәрмә* ~ *sōzi bilmāsān gapirmā*;

-nūn / nūn ~ nū / nu affiksi oxirgi bo'g'inida lablangan unli bo'lgan so'zlarga qo'shiladi. Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: qo'zini ~ *қозуну* ~ *qozunu*, tulkini ~ *түлкүнү* ~ *tülkünü*;

-dēn / dēn / tēn / tēn ~ di / dī / ti / tī affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi va barcha singarmonizmli shevalarda bor: tog'ni ~ *тоғн* ~ *tavdi*, yigitlarni ~ *дәжәгәттәрдә* ~ *žigittārdi*, otni ~ *атн* ~ *attī*, mehnatkashni ~ *мәһнәткәштн* ~ *mijnātkāšti*. *-dēn / tēn ~ di / ti* varianti Farg'ona guruh shevalarida ham qo'llanadi: uyni ~ *уйн* ~ *ujdi*, ishni ~ *иштн* ~ *išti*.

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *n ~ n* undoshi kuchli assimillatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida

affiks *эйъджэн* ~ *ājižān*, *эдәджэн* ~ *ädäžān* soʻzlarida uchrajdi;

-*xэн* ~ *xān* affiksi Toshkent, Fargʻona vodiysida erkaklar ismlariga qoʻshilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi;

-*бай* ~ *baj* affiksidan Xorazmda erkaklarga hurmat ifodalash uchun foydalaniladi.

Shimoliy oʻzbek shevalarida va ayrim qipchoq, oʻgʻuz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilishda ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ *Қурәкә* ~ *Qurāka*, Sobir aka ~ *Сәкә* ~ *Sükä*, Toshpoʻlat aka ~ *Тәшпәкә* ~ *Täšäkä* kabi. Bunda qozoq va qoraqalpoq tillarining taʼsiri bor. Yoshi kichiklarni erkalash yoki izzat qilishda qisqartirilgan soʻz oxiriga **sh**, **m**, **n** kabi undoshlarni qoʻshib talaffuz qilish anʼanasi bor: Otajon ~ *Атаи* ~ *Ataš*, Dadaxon ~ *Дадан* ~ *Dadan*, Eshmuhammad ~ *Ешм* ~ *Ešim* kabi.

Shevalarda -*чи* ~ *čš* affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qoʻllanadi: bikajon ~ *бькәч* ~ *bikäč*, onajon ~ *анач* ~ *anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ *Анаи* ~ *Anaš* (shim. oʻzb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi -*ча* affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy oʻzbek shevalarida qoʻllanmaydi, balki bu affiks shevalarda adabiy tilning taʼsirida paydo boʻlmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat soʻzlar, affikslar shevalarda ham baʼzi fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi, jumladan, sariq ~ *сарь* ~ *sari* (qipchoq, oʻgʻuz), issiq ~ *ы:ssь* ~ *i:ssi* (oʻgʻuz), qora ~ *қара* ~ *qara* (qipchoq, oʻgʻuz), qattiq ~ *қәттиқ* ~ *qätü* (Toshkent). Sifat darajalaridagi juda ~ *джә* ~ *žä* (aksariyat shevalarda), eng ~ *и:ң* ~ *i:ŋ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi -roq affiksi -*рәк* ~ *räq*, -*рақ* ~ *raq*, -*рәк* ~ *räk* variantlariga ega. Shu bilan birga, shevalarning oʻz affikslari ham bor. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy oʻzbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi -*ләү(с)/лау(с)* ~ *läü(v)/lau(v)* affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ *ақләү(с)* ~ *aqlau(v)*, koʻkroq ~ *көкләү(с)* ~ *kökläü(v)*, xomroq ~ *хамлау(с)* ~ *xamlau(v)* (shim. oʻzb. shev.).

Belgining ortiqqligini ifodalashda Xorazm shevalarida *зъл* ~ *zil*

bilan foydalaniladi: qop-qora ~ *зъл қара* ~ *zil qara*, sap-sariq ~ *зъл сарь* ~ *zil sari*.

Son, Sodda va murakkab sonlarning hosil qilinishida adabiy til sonni saqlanadi. Ayrim sonlarning talaffuzidagina farqlar qayd qilinadi: ikki ~ *әккә* ~ *äkki* (Margʻilon), yetti ~ *йәдә* ~ *jüdi*, ellik ~ *әлли* (Xorazm), yetti ~ *дәсемь* ~ *žeti* (qipchoq).

Sonning maʼno turlarini hosil qilishda baʼzi shevalarda oʻziga oʻxshashliklar koʻzga tashlanadi. Shimoliy oʻzbek shevalarida dona sonni ifodalash qilinmaydi, yaʼni sonning qoʻshimchasiz holati dona sonni bildiradi yoki jamlovchi sonning -*өв* ~ *öv* affiksi *бьрөв* ~ *biröv*, *екөв* ~ *eköv* tarzida dona sonni ham ifoda qiladi, bu shaklda oʻgʻuz lahjasi shevalarida *дәнә* ~ *dänä* soʻzidan foydalaniladi: ikkita ~ *ьккә дәнә* ~ *ikki dänä*, uchta ~ *үч дәнә* ~ *üč dänä*.

Jamlilik son Xorazm shevalarida egalik affiksi vositasida, yaʼni ikkalasi ~ *иккәсь* ~ *ikkisi*, uchalasi ~ *үчьсь* ~ *üčisi* kabi shakllar shakli ifoda qilinadi.

Olmosh. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik oʻzgarish bilan shevalarda qoʻllanadi, yaʼni oʻgʻuz va shahar shevalarida men ~ *ән* ~ *män*, sen ~ *сән* ~ *sän* variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda *u* ~ *o*, *ул* ~ *ul*, *ол* ~ *ol* variantlarida uchraydi. Koʻrsatish olmoshining *мы* ~ *мо* ~ *šo* (qipchoq), osha ~ *ош* ~ *öš* (Turkiston), mana shu ~ *мәш* ~ *mäši* (Toshkent), ana shu ~ *әш* ~ *äši* (Fargʻona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi **u**, **bu**, **shu** olmoshlari shimoliy oʻzbek shevalarida *ул* ~ *ul*, *бул* ~ *bul*, *шул* ~ *šul* shakllarida qoʻllanadi.

Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, baʼzilari kuchli fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi: u yoqda ~ *ағда* ~ *ağda*, bu yoqda ~ *бағда* ~ *bağda* (Fargʻona vodiysi shevalarida), kop ~ *күб* ~ *kub* (qipchoq).

Yordamchi soʻzlar, undov va taqlidiy soʻzlar ham adabiy tildan ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi. Va bogʻlovchisi hech bir shevada amalda emas. **Ham** soʻzi (**h** undoshi eliziyaga uchragan holda) shevalarda bogʻlovchi vazifasidan koʻra yuklama vazifasida koʻproq keladi. Shuningdek, shevalarda *hu* ana ~ *ҳәйлә* ~ *häjlä*

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular $-d\bar{o}/d\bar{o}/m\bar{o}/m\bar{o} \sim di/d\bar{i}/ti/t\bar{i}$ va $-ca/ca \sim s\bar{a}/sa$ affikslari bilan shakllangan fe'llarga qo'shiladi.

I shaxs birligida faqat $-m \sim m$ affiksi qatnashadi: $al\bar{d}im \sim al\bar{d}m \sim aldim$, $aytsam \sim a\bar{i}mcam \sim ajtsam$, $berdim \sim ber\bar{d}m \sim berdim$, $yursam \sim \bar{y}urcam \sim j\bar{u}rs\bar{a}m$. Shevalardagi $kor\bar{d}um \sim k\bar{o}rd\bar{u}m$, $qo\bar{i}dum \sim qojdum$ tuslanishida ikkinchi bo'g'indagi lablangan unlilarning qatnashishi labial singarmonizmga amal qilishi tufayli yuz bergan, y'ani ikkinchi bo'g'indagi $y/y \sim \bar{u}/u$ unlilari o'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi $-d\bar{o}/d\bar{o} \sim di/d\bar{i}$ affiksidagi unlining lab garmoniyasiga bo'ysunishidir, lekin tuslovchi affiks qo'shilmasa, **u** unlisi singarmonozmga bo'ysunmaydi.

I shaxs ko'pligida $-k/q \sim k/q$, $-u:\bar{u} \sim i:j$, $-v/vuz/vuz\bar{a} \sim v/vuz/vuz\bar{a}$ affikslari qatnashadi.

$-k \sim k$ affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: $ko'r\bar{d}ik \sim kor\bar{d}yk \sim kordik$, $bordik \sim bor\bar{d}yk \sim b\bar{a}rdik$. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: $borsak \sim bor\bar{c}ok \sim b\bar{a}rsok$, $olsak \sim ol\bar{c}ok \sim \bar{a}lsok$. Shuningdek, Toshkent shevasida $-k \sim k$ affiksini o'tgan zamon fe'lida $-z \sim z$ affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o'zgarish yuz beradi: $bordik \sim bor\bar{d}yz \sim b\bar{a}rduz$, $keldik \sim kel\bar{d}yz \sim kelduz$.

$-k/q \sim k/q$ oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: $keldik \sim kel\bar{d}yk \sim keldik$, $bordik \sim bor\bar{d}yk \sim bardiq$.

$-v/vuz/vuz\bar{a} \sim v/vuz/vuz\bar{a}$ affiksi bilan shakllangan fe'llar Toshkent shevasida kengroq: $borsak \sim bor\bar{c}ovuz(\bar{a}) \sim b\bar{a}rsovuz(\bar{a})$. Bu affiks qo'shilishi bilan so'zda sifat o'zgarishi yuz beradi, ya'ni $-s\bar{a} \sim s\bar{a}$ affiksi tarkibidagi $\bar{a}/\bar{a}$ unlisi o unlisiga o'tadi.

$-u:\bar{u} \sim i:j$ affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida iste'molda bor: $ur\bar{d}ik \sim ur\bar{d}u:\bar{u} \sim urdi:j$, $bildik \sim b\bar{o}ldu:\bar{u} \sim bildi:j$.

II shaxs birligida $-n \sim n$ affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi $-n \sim n$ affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning

qo'llanish qonuniyatlari I shaxsdagi $-m \sim m$ affiksi bilan aynandir: $olding \sim al\bar{d}m \sim aldin$, $aytsang \sim a\bar{i}mcan \sim ajtsan$, $berding \sim ber\bar{d}m \sim berdin$, $yursang \sim \bar{y}urcan \sim j\bar{u}rsan$. Bu shaxsdagi affiksni Xo'jand shevasida $-j \sim j$ affiksi almashtiradi: $ketayotgan eding \sim ket\bar{a}j\bar{t}kan ed\bar{u} \sim ketv\bar{a}tkan edij$. Bu o'zgarish o'sha sheva uchungina xarakterlidir.

II shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi: $-n\bar{y}z/n\bar{y}z \sim n\bar{y}z/n\bar{y}z$ affiksi aksariyat shevalarda iste'molda bor: $bordingiz \sim bor\bar{d}n\bar{y}z \sim bardin\bar{y}z$, $kettingiz \sim ket\bar{m}n\bar{y}z \sim kettin\bar{y}z$. Shundan $-n\bar{y}z \sim n\bar{y}z$ varianti singarmonizmni yo'qotgan shevalardagina mavjud, faqat Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks uchramaydi;

$-n\bar{y}z/n\bar{y}z \sim n\bar{y}z/n\bar{y}z$ affiksi labial singarmonizm amal qiladigan shevalarda qo'llanadi: $buyurdingiz \sim bu\bar{y}ur\bar{d}un\bar{y}z \sim bujurdu\bar{n}z$, $kuttingiz \sim ku\bar{t}m\bar{y}n\bar{y}z \sim ku\bar{t}tu\bar{n}z$;

$-n\bar{y}z \sim j\bar{z}$ affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, $-z\bar{a} \sim z\bar{a}$ affiksi esa faqat Qarshi shevasida iste'molda bor: $bajardingiz \sim ba\bar{d}j\bar{a}rd\bar{u}n\bar{y}z \sim b\bar{a}zardijz$, $bordingiz \sim bor\bar{d}z\bar{a} \sim b\bar{a}rdiz\bar{a}$;

$-n\bar{y}z \sim j\bar{a}$ affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga ko'proq xarakterli: $oldinglar \sim ol\bar{d}n\bar{y}z \sim \bar{a}ldij\bar{a}$, $ishladinglar \sim \bar{y}il\bar{a}rd\bar{u}n\bar{y}z \sim \bar{y}il\bar{a}rdij\bar{a}$;

$-n\bar{y}z/n\bar{y}z \sim n\bar{y}z/n\bar{y}z$ o'g'uz lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: $keldinglar \sim kel\bar{d}n\bar{y}z \sim g\bar{a}ldin\bar{y}z$, $bordinglar \sim bor\bar{d}n\bar{y}z \sim bardin\bar{y}z$.

III shaxsda tuslovchi affiks ishtirok etmaydi.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qayd qilinadi va o'ziga xos tuslanishga ega.

I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak ma'nosini ifodalaydi:

$-(\bar{a})\bar{u}/(a)\bar{u} \sim (\bar{a})j/(a)j$ affiksi barcha singarmonizmli shevalarda bor: $boray \sim bor\bar{a}\bar{u} \sim baraj$, $ketay \sim ket\bar{a}\bar{u} \sim ketaj$, $qo'llay \sim qol\bar{a}\bar{u} \sim qollaj$. Ko'rinadiki, unli bilan tugagan so'zlarga affiksning $-j \sim j$ varianti qo'shiladi. Bu Qorabuloq, Mankent shevalarida qayd qilinadi;

көрмәстән гәһрә:әрмә ~ *Körär-körmästän gäpirä:ärmä*. (Andijon)
Shevalarda sifatdoshning -ур/үр ~ *ur/ür* varianti qayd qilinmaydi.
Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qayd qilinishi mumkin:

Қалдырған қара болур,

Қанат ала болур.

Qaldırğaş qara bolur,

Qanatı ala bolur (shim. o'zb. shev.);

-мъи/мъи/муи/муи ~ *miş/miş/müş/muş* affiksi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -мъи/муи ~ *miş/muş* varianti qo'llanadi: borgenmiş ~ *бэргәммуи* ~ *bārgämmuš* (Toshkent), aytganmiş ~ *әйтгәнмуи* ~ *äjtgänimuš* (Farg'ona);

-гән/кән/ған/қан ~ *gän/kän/ğan/qan* affiksi variantlarining barchasi singarmonizmli shevalarda uchraydi:

Ба:шиьмда °он лә:пәр ба:йьң қы:зьман,

Ә:лэмдә ду:тарьм, °о:йьн са:зьман.

А:там-ә:нәм сәвгәнъмә вәрмәсә,

Аққын су:ва аққанъма разьман.

Ba:ššimda °on lü:pär ba:jñ qī:zīman,

Ä:limdü du:tarīm, °o:jīn sa:zīman.

A:tam-ä:nām sävgänimä värmäsä,

Aqqīn su:va aqqanīma razīman (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks so'ngidagi **n** undoshi ayrim shevalarda regressiv assimilatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ *кегалларгә қарайлар* ~ *kegällärgä qarajlär* (Andijon). Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -гән/кән ~ *gän/kän* varianti ishlatiladi: qo'ygan ~ *қойгән* ~ *qojgän*, topgan ~ *тәпкән* ~ *täpkän* (Toshkent);

-ән/ан ~ *än/an* affiksi o'g'uz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ *баратьран* ~ *baratīran*, kelgan ~ *гәлән* ~ *gälän*;

-догон ~ *doyon* affiksi. Bu affiks shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ *барадогон* ~ *baradoyon*, keladigan ~ *кәләдогон* ~ *kälädoyon*;

-дәжәк/дәжәк ~ *žaq/žäk* affiksi: olmoqçi ~ *алдәжәк* ~ *alžaq*, ketmoqçi ~ *гәтдәжәк* ~ *gütžäk* (Xorazm);

-ась/әсь ~ *asi/äsi* affiksi: borgim keldi ~ *barasym gäldä* ~

barasim gäldi, ichgim keldi ~ *ичәсьм гәлдә* ~ *i:čäsīm gäldi* (Xorazm);

-әйчи: ~ *äjči*: affiksi: borayotgan edim ~ *бэрайчи:дьм* ~ *bäräjči:dim* (Quyi Qashqadaryo);

-гучь ~ *guči* affiksi Xo'jand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi *ь/i* unlisi lab garmoniyasiga uchraydi: boradigan edim/eding/edi ~ *бэргучудум, бэргучудуң, бэргучудь* ~ *bārgučudum, bārgučudun, bārgučudi*. Faqat III shaxs tuslanishidagina bu unli lablanmaydi.

Ravishdosh shakllari

Bu shaklda ham bir necha affikslar qatnashadi:

-ә/a/ü ~ *ä/a/j* affiksi. Bu affiks varianti barcha singarmonizmli shevalarda bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -ә/ü ~ *ä/j* varianti qo'llanadi: ketä berdä ~ *кетәвурдә* ~ *ketävurdi* (Marg'ilon), o'ynay-o'ynay ~ *ойнай-ойнай* ~ *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *бара-бара* ~ *bara-bara* (qipchoq). Xorazm shevalarida uning bo'lishsiz shakliga yana -ън/ън ~ *in/in* ta'kid affiksi qo'shiladi va bu affiks tarkibidagi a/ә/ä unilari *ъ/ь* ~ *i/i* unilalariga o'zgaradi: ko'rmay ketdi ~ *гөрмәйън гәттә* ~ *görmijin gitti*, olmay ketti ~ *алмәйън гәттә* ~ *almijin gitti*;

-н/ън/ън ~ *p/ip/ip* affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh bilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ *ышләп* ~ *ışläp*, olib ~ *альп* ~ *alip*, lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda uning jaranglashgan varianti ham mavjud: borib edi ~ *барьб/в едъ* ~ *barib/v edi*, kelib edi ~ *кельб/в едъ* ~ *kelib/v edi*. -үб/үб/үн/үн ~ *üb/ub/üp/up* varianti shevalarda uchramaydi, lekin adabiydashgan ayrim she'riy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin;

-гәнъ/кәнъ/ғанъқанъ ~ *gäni/käni/g'anī/qanī* affiksi: borgani ~ *бэргәнъ* ~ *bārgäni* (Toshkent), eshitgani ~ *ешыткәнъ* ~ *ešükäni*, olgani ~ *әлғанъ* ~ *alyanī*, yoliqqani ~ *йольққанъ* ~ *joliqqanī* (qipchoq, o'g'uz);

-гынчә/кынчә/гынча/қынча ~ *ginčä/kinčä/yinčä/qinčä* affiksi: yurguncha ~ *үргынчә* ~ *jürginčä*, borguncha ~ *баргынча* ~ *bar'yinčä*. Men bormaguncha, sen kelma, kuyib-yonib yurguncha ~ *Mән*

(Samarqand), faqat ~ *mek* ~ *tek* (Turkiston), ha ~ *ava* ~ *ava* (o'g'uz) axir ~ *ҳав* ~ *hav* (birpas damimni olayin, axir ~ *бър заман дамимни* *алайин*, *ҳав* ~ *bir zaman dāmimni alajīn*, *hav* (o'g'uz) yuklamalariga ekvivalent bo'ladigan -*ey* ~ *yu* ta'kid yuklamasi uchraydi: bordi-ku ~ *бардъ-ку* ~ *bardi-yu*, keldi-ku ~ *кәдъ-ку* ~ *kādi-yu* (Turkiston). -*ey* ~ *yu* yuklamasi bir variantli bo'lib singarmonizmga bo'ysynmaydi. Shuningdek, birt-chirt ~ *бърт-чирт* ~ *birt-čirt* (Turkiston) kabi adabiy tilda uchramaydigan taqlid so'zlar ham bor.

Fe'l (tuslanishi).

O'zbek shevalarida ham tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi bor va ular bir necha shakllarga ega bo'ladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar to'liq tuslovchilar deb ham yuritiladi.

I shaxs birligida -*mān/man* ~ *mān/man* affiksi qatnashadi: kelaman ~ *келәман* ~ *kelāmān*, o'qiymān ~ *оқйимән* ~ *oqijmān* (Toshkent), o'ynayman ~ *ойнайман* ~ *ojnajman* (qipchoq). Ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiksdagi n undoshi talaffuz qilinmasligi mumkin: boraman ~ *барамә* - *barama*, kelaman ~ *гәләмә* ~ *gälāmā*.

I shaxs ko'pligida -*miz(ä)/miz/c/miz/niz/c* ~ *miz(ä)/miz/s/piz/piz/s*, -*vuz/vuzä* ~ *vuz/vuzä* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi z ~ z undoshi jarangsizlashadi. -*miz(ä)* ~ *miz(ä)* varianti, deyarli, barcha shevalarda qayd qilinadi: ketyapmiz ~ *кетәпмиз* ~ *ketvāmmiz*, boryapmiz ~ *бөрәпмиз* ~ *bārvāmmizä* (Toshkent), -*vuz/vuzä* ~ *vuz/vuzä* varianti Toshkent, Qarshi shevalarida qo'llanadi: ishlaymiz ~ *ишләймиз* ~ *išlijvuz(ä)*, qilamiz ~ *қиләмиз* ~ *qilāvuz*, -*miz/niz/c* ~ *piz/piz/s* varianti (aslida u assimilatativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyapmiz ~ *кәйәпмиз* ~ *kājāppiz/s*, qarabmiz ~ *қарәпмиз* ~ *qarāppiz/s* (Turkiston).

-*miz* ~ *miz*, -*vuz(ä)* ~ *vuz(ä)* affikslari Toshkent shevasida -*di*, -*cä* ~ *sä* affiksli so'z shakllariga qo'shila olgan: oldik ~ *әлдәпмиз/әлдәвүз(ә)* ~ *āldimiz/āldivuz(ä)*, aytsak ~ *әйтмәпмиз/әйтмәвүз(ә)* ~ *ājtsāviz/ājtsāvuz(ä)*, berdik ~ *бердәпмиз/бердәвүз(ә)* ~ *berdimiz/berdivuz(ä)*, yursak ~ *йүрәпмиз/йүрәвүз(ә)* ~ *jursāviz/jursāvuz(ä)*.

II shaxs birligida singarmonizmli shevalarda -*cān/cān* ~ *sān/sān* affiksi qatnashadi: ekasan ~ *егәсән* ~ *egāsān*, borasan ~ *барәсан* ~ *barasan* (qipchoq). Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -*cān* varianti qo'shiladi: kelasan ~ *келәсән* ~ *kelāsān*, oqiysan ~ *оқийсән* ~ *oqijsān* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida n undoshi talaffuz qilinmaydi: borasan ~ *барәсә* ~ *barasa*, kelasan ~ *гәләсә* ~ *gälāsä*.

II shaxs ko'pligida -*ciz/ciz/c + lā(p)/lā(p)* ~ *siz/siz/s + lā(r)/lā(r)*, -*cilä* ~ *silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi z undoshi jarangsizlashadi. -*ciz* ~ *siz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: ketyapsiz ~ *кәтәпсиз* ~ *bārvāssiz* (Toshkent), ketyapsiz ~ *кәтәпсиз* (Marg'ilon).

-*ciz/ciz/c + lā(p)/lā(p)* ~ *siz/siz/s + lā(r)/lā(r)* varianti singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: baribsiz ~ *барәпсиз* ~ *baripsiz/s*, ushlabsiz ~ *ушләпсиз* ~ *ušlapsiz/s*, ko'ribsizlar ~ *кәрипсизләр* ~ *kōripsizlär*, oqibsizlar ~ *оқйпсизлар* ~ *oqipsiz/slar*. -*c*, -*cilä* ~ *s*, *silä* varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaysiz ~ *ишләйсиз* ~ *išlijs/išlājs*, kelasizlar ~ *келәйсиз* ~ *kelāsilä*.

III shaxsda affiks qatnashmaydi, lekin -*a/ä* ~ *a/ä*, -*ü* ~ *j*, -*ö* ~ *b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan fe'llarda va boshqa ayrim fe'llarda -*di/di/ti/ti* affiksi va uning ko'pligida ba'zan -*lā(p)/lā(p)* ~ *lā(r)/lā(r)* affiksi qo'shilishi mumkin. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -*di/ti* varianti qo'llanadi: ishlaydi ~ *ишләйди* ~ *išlijdī*, kelyapti ~ *кәтәпмә* ~ *kevāttī*, singarmonizmli shevalarda esa -*di/di/ti/ti* variantlarining barchasi qo'llanadi: boradi ~ *барәдә* ~ *barādī*, ichadi ~ *и:чәдә* ~ *i:čādī*. Tojikistonning janubiy o'zbek shevalarida -*my* ~ *tu* varianti ham qayd qilinadi: sochyapti ~ *сочәпту* ~ *čāčāptu*.

Samarqand va Navoiy viloyatining ayrim shevalarida -*a/ä* ~ *a/ä* affiksli so'zlarning III shaxsda tuslovchi affiks qatnashmaydi: men *бараман* ~ *men baraman*, сен *барәсан* ~ *sen barasan*, о *бара* ~ *o bara*.

-ъй ~ ij affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda ishlatiladi: ishlay ~ ышлай ~ išlij, ketay ~ кетъй ~ ketij, so'ray ~ соръй ~ sorij. Bunda unli bilan tugagan so'zlardagi э ~ ä unlisi ь ~ i unlisiga o'zgaradi: boray ~ баръй ~ barij, oylay ~ ойльй ~ ojlj, ko'ray ~ көръй ~ körij;

-ъйн/ъйн ~ ijin/ijin affiksi Xorazm va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: olib borayin ~ анпаръйн ~ apparijin, olib kelayin ~ аккәльйн ~ äkkäljin. Uning qisqargan shakli ham bor: анпары:н ~ apparī:n, әккәли:н ~ äkkäli:n.

I shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak ma'nosini ifodalaydi:

-әйну ~ äjnu, -ъйлу ~ ijlu, -әйнук ~ äjnuk affikslari singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: ishlaylik ~ ышлайы ~ išlājnu (Namangan), лъйлу ~ äljlū (Toshkent), boraylik ~ бәрәйнук ~ bārājnu (Namangan, Xo'jand);

-әйлък/айлък ~ äjlik/ajliq affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ чүшәйлък ~ čüšäjlik, qaraylik ~ қарайлък ~ qarajliq. Bu affiksning -әйлък ~ äjlik varianti singarmonizmni yo'qotgan shevalargagina xos: qo'llaylik ~ қоллайлък ~ qollājlik (Marg'ilon);

-әйтък/айтък ~ äjik/ajiq affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: aytaylik ~ әйтәйтък ~ äjtäjik, boraylik ~ барайтък ~ barajiq;

-и:йк/ы:йк ~ i:jk/i:jq affiksi shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: ko'raylik ~ көри:йк ~ köri:jk, qolaylik ~ қалы:йк ~ qali:jq;

-әль/аль ~ äli/alī affiksi Xorazm shevalarida qo'llanadi: boraylik ~ бараль ~ baralī, ketaylik ~ кәтәль ~ gitāli.

II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan -гън/кън/гън/кън ~ gin/kin/γin/qin affikslari buyruqni kuchaytirish yoki kuchsizlantirishga xizmat qiladi.

II shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi: -(ъ)н/(ъ)н/(ъ)нләр/(ъ)нлар/(ъ)нъзләр/(ъ)нъзлар ~ (i)η/(i)η/(i)ηlär/(i)ηlar/(i)ηizlär/(i)ηizlar affikslari aksariyat shevalarda amalda bor: boringizlar ~ барънъз(с)лар ~ barin̄iz(s)lar, kelinglar ~ келънлар ~

keliñlär, qaranglar ~ қараңлар ~ qarañlar (qipchoq). -(ъ)н/(ъ)н ~ (i)η/(i)η varianti adabiy tildagi kabi birlikning hurmat shaklini ifoda qiladi;

-йләр ~ jlär varianti Andijon shevasida iste'molda bor: qaranglar ~ қарәйләр ~ qārājlar, soranglar ~ сорәйләр ~ sorājlar;

-илә ~ jlä varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ келъилә ~ kelijlä, olib boringlar ~ бәръйлә ~ ābārijlä;

-(ъ)нлә/(ъ)нла ~ (i)ηнлә/(i)ηнла variantii Xorazm, Qorako'l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ аңлаңла ~ aňlaňla, ko'ringlar ~ гөрънлә ~ görinlä.

III shaxsda -сън/сън ~ sin/sin, -сун ~ sun, -съ/съ ~ si/si. -сү/сү ~ su/sü affikslari ishtirok etadi:

-сън ~ sin affiksi barcha shevalarda qo'llanadi, -сън/сън ~ sin/sin variantlari singarmonizmli shevalarda faol ishlatiladi: eshitsin ~ ышътсън ~ išitsin (Toshkent), qaytsin ~ қайтсън ~ qajtsin (qipchoq);

-сун ~ sun varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: korsin ~ корсун ~ korsun, bilsin ~ билсун ~ bilsun;

-съ/съ/sy/sy ~ si/si/su/sü variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: borsin ~ барсъ ~ barsi, ishlasin ~ и:шләсъ ~ i:šläsi, ko'rsin ~ көрсү ~ körsü, qo'ysin ~ қойсу ~ qojsu;

-дәг/мәг/ләг ~ däg/täg/läg affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchraydi: ishlasin ~ ышләдәг ~ išlädäg, pishirsin ~ бишәрмәг ~ bi:šärtäg, olsun ~ олләг ~ älläg. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniylar o'z asarlarida bu mayning III shaxsida -dik affiksini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko'nghungni, Navoiy, zabt aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik

baytidagi borsa bordik birikmasi borsa borsin deb tushuniladi.

Fe'ning funksional formalari

Sifatdosh shakllari

B shakllarda tubandagi affikslar qatnashadi:

-p/ap/әp ~ r/ar/är affiksi. Bu affiksning bo'lishsiz shaklida -s qo'shimchasi keladi: Korar-ko'rmasdan gapira berma ~ Kөpәp-

бармагънча сән гәлмә, күйүп-йанън йүргәнчә ~ *Maḡ kün-jän-jür-ginčä* (o'g'uz). Adabiy tilda birinchi bo'g'inda *u(y)* unlisi keladi. Bu affiksning shima shevalarida -гъчи:/къчи:/гъчы:/къчы: ~ *glēč/klēč* variantlari qayd qilinadi: ko'rguncha ~ *kör-günč*; ~ *etkiči*;, borguncha ~ *bar-günč*; ~ *atqıçı*;

-*u*: ~ *i*: affiksi. U o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir. Adabiy til -*a* ravishdosh affiksi ma'nosiga mos keladi: yuradi ~ *jüri:di*, lekin *üypu:di* ~ *jüri:di üdi* shaklidagi fe'l adabiy til yurar edi shakliga ekvivalent bo'ladi.

Adabiy tildagi -*gach/kach/qach* affiksining variantlari shima uchrashi dialektologik tadqiqotlarda qayd qilinmadi.

Harakat nomi shakllari

Unda uch variantdagi affikslar qatnashadi:

-*mək/maq* ~ *mäk/maq* affiksi o'g'uz lahjasi uchun xarakter oynamoq ~ *oynamaq* ~ *ojnamaq*, ketmoq ~ *gıtmək* ~ *gıtmak*.

-*u/ıu/ıu/ıu/ıu* ~ *š/ış/ış/üş/uš* qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi xususiyatidir: bilish ~ *bılış*, yig'ish ~ *ıyış*, o'ryu ~ *orış*, ko'rish ~ *körüş*. Singarmonizmni yuqor shevalarda *u/ıu* ~ *š/ış* variantlarigina ishlatiladi;

-*e/yə/yə* ~ *v/uv/üv* affikslari qipchoq lahjasi uchun xarakter biluv ~ *bıluv* ~ *bilüv*, eshituv ~ *eşituv* ~ *eşitüv*, qoluv ~ *qaluv*.

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti shima tilga juz'i fonetik tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar sof fe'l, ravishdosh shima sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin keladigan ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar, ya'ni morfologik jarayon yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchi

Yopmoq fe'li:

~ *žarqatman*, *žarqansan*, *žarqatmıs*, *žarqatmış*.

Bo'lishsiz shakli: *žappayamman*, *žappayansan*, *žappayamıs*, *žappayamış*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

žappayamman, *žappayansan* ~ *žappayamman*, *žappayansan*.

бармагынча сэн гэлмэ, күйүн-яньн жүргынча ~ *Män barmağında sän gälmä, küjüp-janip жүргинчä* (o'g'uz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi bo'g'inda *u(y)* unlisi keladi. Bu affiksning shimoliy o'zbek shevalarida -гъчи:/къчи:/ъчы:/қычы: ~ *giči:/kiči:/yīči:/qīči:* variantlari qayd qilinadi: ko'rguncha ~ *көргъчи:* ~ *körgiči:*, aytguncha ~ *еткъчи:* ~ *etkiči:*, borguncha ~ *баргъчы:* ~ *baryīči:*, otguncha ~ *аткъчы:* ~ *atqiči:*;

-*u:* ~ *i:* affiksi. U o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir. Adabiy tildagi -*a* ravishdosh affiksi ma'nosiga mos keladi: yuradi ~ *йүрү:дө* ~ *jüri:di*, lekin *йүрү:дө эдө* ~ *jüri:di ädi* shaklidagi fe'l adabiy tildagi yurar edi shakliga ekvivalent bo'ladi.

Adabiy tildagi -*gach/kach/qach* affiksining variantlari shevalarda uchrashi dialektologik tadqiqotlarda qayd qilinmadi.

Harakat nomi shakllari

Unda uch variantdagi affikslar qatnashadi:

-*мак/мақ* ~ *mäk/maq* affiksi o'g'uz lahjasi uchun xarakterlidir: oynamoq ~ *ойнамақ* ~ *ojnamaq*, ketmoq ~ *гътмәк* ~ *gütmäk*;

-*ш/ьш/ьш/уш/үш* ~ *š/iš/iš/üş/uš* qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining xususiyatidir: bilish ~ *бълъш* ~ *biliš*, yig'ish ~ *йгъш* ~ *jyīš*, o'rish ~ *оруш* ~ *oruš*, ko'rish ~ *көрүш* ~ *körüš*. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda *ш/ьш* ~ *š/iš* variantlarigina ishlatiladi;

-*в/үв/үв* ~ *v/uv/üv* affikslari qipchoq lahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ *бълүв* ~ *bilüv*, eshituv ~ *ешитүв* ~ *ešitüv*, qoluv ~ *қалүв* ~ *qaluv*.

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juz'i fonetik tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning ta'siri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar sof fe'l, ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar, ya'ni morfonologik jarayon yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli

birqlanishiga olib keladi.

O'tgan zamon shakli tuslanishi namunalari. Yopmoq fe'li: *джанқамман, джанқансан, джанқан* ~ *žapqamman, žapqansan, žapqan*; *джанқаммъс, джанқансъс, джанқан* ~ *žapqammis, žapqansis, žapqan*. Bo'lishsiz shakli: *джанпагамман, джанпагансан, джанпаган* ~ *žappayamman, žappayansan, žappayan*; *джанпагаммъс, джанпагансъс, джанпаган* ~ *žappayammis, žappayansis, žappayan* (qipchoq).

Bormoq fe'li: *бэргамман, бэргәнсэн, бэргән* ~ *bärgämmän, bärgänsän, bärgän*; *бэргәнвүз, бэргәнсълэ, бэршгән* ~ *bärganvuz, bärgansilä, bärışgan* (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi.

Kelib edi fe'li: *кельведъм, кельведъң, кельведъ* ~ *kelivedim, kelivedin, kelivedi*; *кельведък, кельведъңыз, кельведъ* // *кеведъ* ~ *kelivedik* // *kevedik, kelivediniz, keivedi* // *kelvedi* (qipchoq).

Borib edi fe'li: *барьвэдъм, барьвэдъң, барьвэдъ* ~ *barivädim, barivädin, barivädi*; *барьвэдък, барьвэдъңла, барьвэдъла* ~ *barivädik, barivädinlä, barivädilä* (Xorazm). Ko'rinadiki, to'liqsiz fe'l soddalashgan shakl tarkibida singarmonizmga bo'ysunmaydi; *бэрувдъм, бэрувдъң, бэрувдъ* ~ *bäruvdim, bäruvdin, bäruvdi*; *бэрувдъй, бэрувдъ:з, бэрувдъйла* // *бэршувдъ* ~ *bäruvdij, bäruvdi:z, bäruvdijlä/bärışuvdi* (Toshkent).

Samarqand, Navoiy, Qarshi, Buxoro guruh shevalarida -*p/ap* ~ *r/är* sifatdosh affiksi fe'l shakllarida -*й* ~ *j* affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli *бэрәйьдъм, бэрәйьдъң, бэрәйьдъ* ~ *bäräjidim, bäräjidin, bäräjidi*; *бэрәйьдък, бэрәйьдъңызла, бэрәйьдъ* ~ *bäräjidik, bäräjidinizlä, bäräjidi* tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Hozirgacha e'lon qilingan darsliklarda Qorabuloq shevasida *bergan edi* qolipidagi o'tgan zamon analitik фе'ли *бердим еду, бердинг еду, берди еду; бердүдүк (бердик едик), бердингиз еду, берди еду* tarzida keltirilgan. Sheva vakillari nutqi kuzatilganda, bu

-ca/ca ~ sä/sa affiksi Turkiston, Qoraqalpog'g'iston o'zbek shevalarida otdan ot yasaydi: *ueñca* ~ *jeñsä* (non yopishda qo'lga kiyiladi), *uanca* ~ *japsa* (bir yo'la yopiladigan nonlar to'dasi), *мойнса* ~ *mojinsa* (aravaga qo'shish uchun otning bo'yniga solinadigan anjom, bo'yinturuq);

-cək/caq ~ säk/saq affiksi yasama otdam sifat yasaydi: yotog'on ~ *uatmcaq* ~ *jatimsaq*, yurag'on ~ *üyrümcaq* ~ *jürümsäk*: *Қарь uatmcaq*, *uau üyrümcaq kälädь* ~ *Qari jatimsaq*, *üash jürümsäk kälädi* (shim. o'zb, shev.). Adabiy tilda bu affiks *qurumsaq* so'zida qayd qilinadi;

-чълән/чълан ~ čiläp/čilap affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ *ärkäkčälän* ~ *ärkäkčilap*, хотинlarcha ~ *xatmчълан* ~ *xatmčilap* (Xorazm);

-ua/ua ~ šä/ša affiksi turli so'z turkumlaridan fe'l yasaydi: tenglashtir ~ *teñua* ~ *teñšä*, qaqsha ~ *qaxua* ~ *qaxša*, qursha ~ *qurua* ~ *qurša*, quruqlashtir ~ *quruqua* ~ *quruxša*, quloq sol ~ *tyñua* ~ *tiñša* (Andijon).

Bir qator kamunum affikslar ham qayd qilinadi:

-mäk ~ *mäk* affiksi sifatdan ot yasajdi: ko'kat ~ *kokmäk* ~ *kokmäk* (Andijon, Farg'ona);

-uyz ~ *šuy* affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ *üel'miuyz* ~ *jelimšuy* (Toshkent).

Xorazm shevalarida ba'zi o'rinlarda chiqish kelishigi affiksi so'z yasash funksiyasini ham bajargan: boladek bo'ldi ~ *baladyn boldь* ~ *baladin boldi*, bolamdek bo'ldi ~ *balamnyñ boldь* ~ *balamnün boldi*, otdek yuribdi ~ *atmnyñ üyrnyñ* ~ *attin jüripti*.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir so'z yasovchi affiks o'rnida boshqa bir so'z yasovchi tanlanadi: *дамьзлькь* ~ *damizliq* (Xorazm) – adabiy tida *tomizg'i*, *қамьшлькь* ~ *qamishliq* (shim. o'zb. shev.) – adabiy tilda *qamishzor*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlari qaysilar?

3. Egalik affikslari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

4. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

5. O'zbek shevalaridagi kelishik affikslarning qo'llanish xususiyatlarini aytib bering.

6. Shevalarda tuslovchi affikslarning necha tipi qo'llanadi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

8. O'z shevangizga xos so'z yasovchi affikslarni aytib bera olasizmi?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarda egalik kategoriyasi [the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [the category of grammar plurality in dialects] – shevalardagi birlik, juftlik va ko'plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [case category in dialects] – kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda so'z yasalishi [the word formation in dialects] – shevalardagi yangi so'z hosil qilish tizimi.

Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari [morphological and syntactic peculiarities of dialects] – o'zbek shevalaridagi so'z turkumlari va so'z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning qo'llanish xususiyatlari.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. Bu soha M. Turobova va Y. Jumanazarovlarninggina maxsus tadqiqot obyekti bo'lgan, xolos. M. Turobova Toshkent viloyati o'zbek shevalarining, Y. Jumanazarov o'g'uz shevalarining sintaktik tizimini

shakldagi tuslanish murakkab ko'rinishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi va bu shakl shevada *be:ð̣du:(i)ð̣m*, *be:ð̣du:(i)ð̣n*, *be:ð̣du:(i)ð̣* ~ *be:didi:(j)dim*, *be:didi:(j)diñ*, *be:didi:(j)di*; *be:ð̣du:(i)ð̣* ~ *be:ð̣du:(i)ð̣n* ~ *be:didi:(j)dük*, *be:did:(j)dñ* kabi tuslanishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shevalarda bu shaklda *-v̄m* ~ *v̄t*, *-ñn* ~ *ȳp*, *-ym* ~ *ut*, *-m* ~ *āt*, *-n* ~ *āp*, *-ūam̄p* ~ *yatir*, *-ð̣kam̄p* ~ *žatir*, *-v̄am̄p* ~ *vatir* affikslari qatnashadi.

Toshkent shevasida *-v̄m* ~ *v̄t* affiksidagi keyingi *τ* ~ *t* undoshi regressiv assimilatsiyaga uchraydi: *b̄rv̄mm̄n*, *b̄rv̄x̄ss̄n*, *b̄rv̄mm̄t̄* ~ *b̄rv̄mm̄n*, *b̄rv̄āss̄n*, *b̄rv̄v̄tti*, *b̄rv̄mm̄z(ə)*, *b̄rv̄x̄ss̄l̄ə*, *b̄rv̄ūv̄mm̄t̄* ~ *b̄rv̄mm̄iz(ä)*, *b̄rv̄āss̄il̄ä*, *b̄riš̄v̄tti*.

Buxoro shevalarida *-n* ~ *āp* affiksidagi *π* ~ *p* undoshi ham I shaxs birlik va ko'plikdagi tuslanishida regressiv assimilatsiyaga uchraydi: *b̄rv̄mm̄n*, *b̄rv̄ñss̄n*, *b̄rv̄ñm̄t̄* ~ *b̄rv̄mm̄n*, *b̄rv̄āps̄n*, *b̄rv̄āpt̄i*, *b̄rv̄mm̄z*, *b̄rv̄ñss̄z*, *b̄rv̄ñm̄t̄l̄ə* ~ *b̄rv̄mm̄iz*, *b̄rv̄āps̄iz*, *b̄rv̄āpt̄il̄ä*.

Qipchoq shevalaridagi *-ð̣kam̄p* ~ *žatir*, *-v̄am̄p* ~ *vatir*, Xorazm shevalaridagi *-ūam̄p* ~ *jatir* affikslarining singarmonistik variantlari yoq: *b̄rv̄ūam̄p̄man* ~ *baraj̄atir̄man*, *kel̄əð̄kam̄p̄man* ~ *kel̄əž̄atir̄man* (qipchoq), *ḡūam̄p̄ma(n)* ~ *ḡūj̄atir̄ma(n)*, *b̄rv̄ūam̄p̄ma(n)* ~ *barj̄atir̄ma(n)* (Xorazm).

Qorabuloq shevasida bu shaklda *-ə̄m̄/ām̄* ~ *āj̄t̄/aj̄t* affiksi qatnashadi: *b̄rv̄ap̄man* ~ *b̄rv̄āūm̄ma* ~ *baraj̄t̄ma*, *b̄rv̄aps̄an* ~ *b̄rv̄āūm̄ca* ~ *baraj̄ts̄a*, *b̄rv̄apt̄i* ~ *b̄rv̄āūm̄m̄t̄* ~ *baraj̄tti*, *aȳtyap̄man* ~ *e:ð̄āūm̄m̄ə* ~ *e:d̄āj̄tm̄ä*, *aȳtyaps̄an* ~ *e:ð̄āūss̄ə* ~ *e:d̄āj̄ss̄ä*, *aȳtyapt̄i* ~ *e:ð̄āūm̄m̄t̄* ~ *e:d̄āj̄tti*.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida *-m̄ə̄l̄/m̄al̄* ~ *m̄ǟli/m̄ali* affiksi zaruriyatlik fe'lini hosil qilgan: borish kerak ~ *b̄arm̄al̄* ~ *b̄arm̄ali*, ichish kerak ~ *u:ç̄m̄ə̄l̄* ~ *i:ç̄m̄ǟli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi ~ *aȳtm̄al̄id̄ə̄* ~ *aj̄tm̄al̄id̄i*, ichish kerak edi ~ *u:ç̄m̄ə̄l̄id̄ə̄* ~ *i:ç̄m̄ǟlid̄i*, bormaslik kerak ~

b̄arm̄al̄mas ~ *b̄arm̄al̄imas*, ichmaslik kerak ~ *u:ç̄m̄ə̄l̄m̄as* ~ *i:ç̄m̄ǟl̄m̄as*.

T.Yo'ldoshev Tojikiston Respublikasining janubiy o'zbek shevalarida hozirgi zamon davom (uningcha, aniq hozirgi zamon) fe'lida o'ziga xos tuslanishni qayd qiladi⁷. O'zbek adabiy tilidagi boryapman fe'li quyidagicha tuslanishga ega: *b̄rv̄āȳt̄m̄n̄m̄n*, *b̄rv̄āȳt̄m̄n̄m̄s̄n*, *b̄rv̄āȳt̄m̄n̄m̄* ~ *b̄rv̄āȳt̄ipt̄im̄ān*, *b̄rv̄āȳt̄ipt̄is̄ān*, *b̄rv̄āȳt̄ipt̄i*; *b̄rv̄āȳt̄m̄n̄m̄m̄z*, *b̄rv̄āȳt̄m̄n̄m̄ss̄z*, *b̄rv̄āȳt̄m̄n̄m̄l̄ə* ~ *b̄rv̄āȳt̄ipt̄im̄iz*, *b̄rv̄āȳt̄ipt̄is̄iz*, *b̄rv̄āȳt̄ipt̄il̄ä*.

So'z yasalihi

So'z yasalihi ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga, shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-ək ~ *äk* affiksi fe'ldan sifat yasaydi: suzag'on sigir ~ *s̄uz̄ək* *s̄yḡp̄* ~ *s̄üz̄äk* *s̄r̄p̄r*, tepag'on ot ~ *d̄əp̄ək* *at* ~ *d̄äp̄äk* *at* (Xorazm);

-ək̄ ~ *äk̄* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonistik varianti yoq: tashqaridan ~ *s̄ȳrt̄ək̄* ~ *s̄irt̄äk̄*: tashqaridan eshitdim ~ *s̄ȳrt̄ək̄* *ēsh̄t̄m̄* ~ *s̄irt̄äk̄* *ēš̄t̄im̄*, yoddan ~ *ūad̄ək̄* ~ *jad̄äki*: yoddan oqidi ~ *ūad̄ək̄* *oq̄id̄ə̄* ~ *jad̄äki* *oq̄id̄i* (shimol. o'zb. sh.). Bu affiks adabiy tilda og'zaki so'zida uchraydi;

-al̄/əl̄ ~ *al̄/äl̄* affiksi sifat va ravishdan fe'l yasaydi: sarg'ay ~ *s̄ar̄al̄* ~ *s̄ar̄al̄*, ozay ~ *az̄al̄* ~ *az̄al̄*, ko'pay ~ *k̄əp̄əl̄* ~ *k̄öp̄äl̄* (Xorazm);

-(a/ə)doñ ~ *(a/ä)doñ* affiksi otdan ravish yasaydi, uning ham singarmonistik varianti yoq: oqshomgacha (tungacha) ~ *ax̄š̄am̄adoñ* ~ *ax̄š̄am̄adoñ*, kechgacha ~ *ḡeç̄adoñ* ~ *ḡeç̄ädoñ* (Xorazm);

-lək̄/lāk̄ ~ *lāk̄/lāq̄* affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqay oshiq ~ *ç̄əpl̄ək̄* *a:š̄iq̄* ~ *ç̄äpl̄äk̄* *a:š̄iq̄*, o'naqay oshiq ~ *oñl̄aq̄* *a:š̄iq̄* (Xorazm);

-ç̄yl̄/ç̄äl̄ ~ *ç̄il̄/ç̄äl̄* affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ *s̄öç̄yl̄* ~ *s̄öç̄il̄*, uyquchi ~ *ūȳx̄ç̄yl̄* ~ *ūj̄x̄ç̄il̄* (shim.o'zb. shev.);

⁷ Yo'ldoshev T. Ўзбек шеваларида аниқ ҳозирги зamon феъл формалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982.—Б.11.

čiqipti (Toshkent);

- gap bolaklari takrorlanadi va unda harakat jarayonining davomiyligi yuz beradi: *Обрър ухлән-ухлән турдъ ~ Abrār uxlāp uxlāp turdi* (Toshkent). *Альишн-альишн, бър қойън андъ екотъ ~ Aliship-aliship, bir qojip aldi ekövi* (qipchoq).

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Bitishuv [contiguity, parataxis] – ikki mustaqil soʻzning grammatik koʻrsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv [government] – hokim soʻzning talabiga koʻra tobe soʻzning tushum va vositali kelishiklari hamda koʻmakchilar vositasida aloqaga kirishuvi.

Gap [sentence] – fikrni ifoda qiluvchi til va nutq birligi.

Inversiya [inversion] – gap boʻlaklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi boʻlaklarining gapdagi mavqeyiga taʼsir etmasligi.

Moslashuv [conformance] – qaratqich va qaralmish munosabati.

Soʻz birikmasi [phrase] – ikki mustaqil soʻzning oʻzaro aloqaga kirishuvi.

Mavzu: Oʻzbek shevalarining leksik xususiyatlari

Reja:

1. Oʻzbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarda soʻzlarning oʻzaro semantik munosabatlari.

Matn

Oʻzbek shevalari leksikasi quyidagi maʼnolarda tushunilishi mumkin:

1. Oʻzbek tili shevalaridagi barcha sohalarga oid soʻzlar yigʻindisi.
2. Muayyan shevaga xos barcha soʻzlar yigʻindisi.
3. Har bir shevaning oʻziga xos soʻzlari. Bunday soʻzlar oʻzbek adabiy tilida qoʻllanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari

qoʻllanadi.

Oʻzbek shevalari oʻzbek tilining mahalliy koʻrinishi sifatida unda barcha qatlam soʻzlarini oʻzida birlashtiradi, binobarin, oʻzbek shevalari quyidagi leksik qatlamlardan iborat:

1. Umumturkiy soʻzlar.

2. Oʻzlashgan soʻzlar:

- forsiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar;

- arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar;

- rus tili va u orqali oʻzlashgan soʻzlar.

3. Oʻzbek tili sharoitida yaratilgan soʻzlar.

4. Shevalarning maxsus soʻzlari.

Umumturkiy soʻzlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qoʻllanadi hamda ular oʻzbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin, yoki kuchli va kuchsiz fonetik oʻzgarishga uchirishi ham mumkin. Bunga *yer/fer*, *ish/is*, *bash/bas* kabi va boshqa turli sohalarga oid soʻzlar taalluqlidir. Shevalar lugʻat tarkibining asosiy qismini umumturkiy soʻzlar tashkil etadi.

Oʻzbek tiliga soʻzlar, asosan, uch manbadan: fors (tojik), arab, rus tilidan oʻzlashgan, lekin kamroq boʻlsa-da, boshqa tillardan ham oʻzlashgan soʻzlar bor. Bu soʻzlar shevalarda fonetik qulaylashtirilgan holda isteʼmolda boʻladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni koʻrsatadiki, shevalar lugʻat tarkibida forscha (tojikcha) soʻzlar koʻproq, arabcha soʻzlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal soʻzlar juda kam uchraydi, bu esa xorijiy soʻzlarning oʻzlashish jarayoni koʻproq vaqt talab qilishi bilan bogʻliq ekanini koʻrsatadi.

Oʻzbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy boʻlmagan til elementlari negizida yangi soʻzlar ham yasalgan. Bu ayniqsa fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bogʻliq soʻz va terminlarning yasashida koʻrinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga xos, lekin yasovchi unsuri (elementlari) oʻzbek tiliga oid boʻladi va u yasama soʻz oʻzbek tilidagina qoʻllanadi, masalan, *ishxona*, *bizneschi*, *tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi va sheva mulki boʻlib qoladi.

Shevalarning maxsus soʻzlarini shartli ravishda ikki guruhga

o'rgangan. Ta'kidlash joizki, har bir lahja, dialekt va shevaning o'ziga xos sintaktik xususiyatlari to'g'risida fikr yuritish uchun tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu o'rinda e'lon qilingan sheva materiallari asosida shevalarning ayrim sintaktik xususiyatlari keltiriladi.

Ma'lumki, o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi, yozib olingan matnlar sintaksisi esa ko'proq so'zlashuv tilini aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda, ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko'zga tashlanadi.

1. So'z birikmalari. Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...дәстәхәндә йетмиш хәл әкәт мәйүәр боптә ~ ...*dästäxändä jetmiş xil ävqat tajjār bopti* (Toshkent).

Boshqaruv: Мән хәссәмми әп чыкы ~ *Män xässämmi әp čiqij* (Toshkent). Пәс-пәс тамдын қар йавар ~ *Päs-päs tamdın qar javar* (Turkiston). Нан чыгарды ~ *Nan čyardı* (qipchoq)

Moslashuv: Хәсәндәң атасы байлардың қолуда навча боп өткән ~ *Häsändin atası bajlardın qoluda navča bop ötkän* (qatag'on shevasi).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan: Мыйманнарға адрас көрпә таиладь ~ *Mijmannarğa adras körpä tašladı* (qatag'on). Сәмъз қой қәмбат оладь ~ *Sämiz qoj qımbat oladı* (Iqon). Сағчы кыйык мүйүз әккә дептә ~ *Sayči kijik müjüz äkkä depti* (Turkiston). Forsiy va arabiy izofalar esa kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: Бәр күн бәз келлэк Хәсән джайыға ~ *Bir kün biz kellik Hasan çajıya*. Соңра мен отырдым чәй үчән ~ *Sonra men otirdim çäi içip* (Samarqand).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: Кәл айтып-қо: - Нәмә берәсэн? ~ *Käl ajtı-qo: - Nimä beräsän?* ...йетән айтып-қо

комиссарға: - Бәзләр нәмә гүнәх қылдық? ~ ...*jetip ajtı-qo komissarya: - Bizlär nimä günäh qıldıq?* (qipchoq).

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar murakkab xarakterga ega emas: Бәр күн тор(м) кыш туз: қойып отырығанакән, туз:гә бәр кәттә ләйлә:(к) ылыптә ~ *Bir kün tor(t) kişi tuzā: qojip otırışğanäkän, tuzā:gä bir kättä läjlä:(k) ilinipti* (Toshkent). Қәзә бәртә күтән отыравурсын, ендәгә гәптә бәйдән ешәтән ~ *Qäzi bäjli kutip otirāvursin, endigi gäppi bojdän eşitiñ* (Toshkent).

Undalmalar ham faol qo'llanadi: Балам, саңа мәслә:м кәрәкмә, йа бомаса, мал-дуйнамә ~ *Balam, saña mäslä:t käräkmi, ja bomasa, mol-dujnamı?* (Turkiston).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: ...әнә шүйтән, Хәсән Қайық еттәдән кечкәчәй мәйнәт қып... ~ ...*äni šütip, Häsän Qajqı ettädän kečkäčäj mijnät qip...* (qatag'on). Kirish so'zlar undalmalar bilan yonma-yon qo'llangan: E тәхсәр, әхәр, бәззә бәр нәрәвүз бәгән ~ *E täxsir, äxir, bizzı bir pırivuz bogän* (Toshkent).

Ayrim shevalarda -кә ~ *ki* yuklamasining gapdagi urg'u beriladigan sintaktik shaklda qo'llanish hollari qayd qilinadi. Bu Qorabuloq shevasida yorqin ko'rinadi: Би:(ü) та:гьңкь о:ртасыда хә:льгә та:м турунтә. Би:(ü) ө:йүңкь и:чәдә сулув қы:з ба: әкә(н) ~ *Bi:(j) ta:yıñki o:rtasıda ha:lıyı ta:m turuptı. Bi:(j) ö:jüñki i:çidä suluv qı:z ba: äkä(n)*.

Shevalar og'zaki nutqni aks ettirgani uchun ularda gap bo'laklarining takrori keng qo'llanadi:

- ega bo'lagi tautologiyasi: Джүрүн, мен сьздә үйүмә анпараман өзүм ~ *Žürün, men sizdi yjümä apparaman özüm* (qipchoq);

- ko'chirma gap pozitsiyasidagi so'zlar takrorlanadi: Мәхмәтхәнә толә әдәм, е: ычкын, е: ычкын, дьдәлә ~ *Mixmān-xānā tolä ädām, e: ičkin, e: ičkin, didilä* (Toshkent);

- ixcham tarzidagi qo'shma gap tarkibiy qismi takrorlanadi: Кетвүрүнтә, кетвүрүнтә, бәр вәх сәру дәрвәзәнә мидәдән чыкынтә ~ *Ketvuripti, ketvuripti, bir vāx sārū dārvāzāni äldidän*

ajratish mumkin:

1. *O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so'zlar.* Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: kelin oyi ~ *gä:lin bji* (Xorazm), tog'a ~ *nağach ~ nayač* (Turkiston), oyi ~ *äčä ~ äčä* (Namangan), pochcha ~ *damad ~ damad* (Chimkent). Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham muayyan shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *väž ~ väž* – javob so'z, gap-(aslida vaj - bahona), *zam ~ zat* – narsa, predmet (aslida kelib chiqish ma'nosida), *käsä ~ käsä* – piyola (aslida *kosa* ovqat quyiladigan idish) va h.o.

2. *Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar:* tashqi ~ *dyshan* (Xorazm), tuproq ~ *yopraq ~ yorpaq* (shim. o'zb. sh.), qirg ~ *qıx ~ qıx*, aqalli ~ *aqqal ~ aqqal*, tajjor (taxt) ~ *maq ~ taq* (qipchoq), *филоф ~ филоф* ~ *yilp* (shim. o'zb. sh.), egachi ~ *äkäž ~ äkäž* (shim. o'zb. shev.) va boshqalar.

Leksik moslik. Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:*

chaqoloq - *čäqälä ~ čäqälä* (Toshkent). *buväk ~ buväk* (Fargona), *bala ~ bala*, *böbäk ~ böbäk*, *bönä ~ böpä* (shim. o'zb. shev.);

tuxum - *tuxum ~ tuxum* (Toshkent). *mäyäk ~ mäyäk* (qipchoq), *yimirta ~ jimirta* (Xorazm);

og'ir - *og'ir ~ og'ir* (Toshkent), *kälä ~ käli* (shim. o'zb. shev.), *soq ~ so:qi* (Xorazm);

chumoli - *čumäli ~ čumäli* (Toshkent), *morča ~ morča* (Samarqand), *qarınđa ~ qarınđa* (Xorazm);

ertak - *čopčäy ~ čopčäy* (Toshkent). *mätäl ~ mätäl* (Samarqand), *ermäy ~ ertäj* (Xorazm).

b) *ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:*

užm ~ šäti - Toshkentda arava qismi nomi, Farg'onada narvon;

buvä ~ buvi - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

nənuə ~ päššä - Toshkentda chaqmaydigan, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

d) *narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra ular turlicha nomlanishi mumkin.*

Nonga ishlov beradigan asbob:

nənpär ~ nānpär. U qush va parranda patidan yasaladi (Samarqand);

čäkič ~ čäkič. U yog'och va simdan yasilib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Toshkent);

duk ~ düki. U *duk-duk* taqlidiy so'zidan olingan (shim. o'zb. shev.).

Shuningdek, so'zlar sheva vakillarining ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlangan bo'lishi ham mumkin. Masalan, *myünäk ~ tüjnäk* (shim. o'zb. shev.) / *dy:näk ~ dü:näk* (Xorazm.) // *canča/čanča ~ sapča/čapča* (qipchoq) so'zlari endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi, *myünäk/dy:näk ~ tüjnäk/dü:näk* so'zi *tugmoq* tushunchasidan kelib chiqqan, *canča/čanča ~ sapča/čapča* esa *sop, ushlash* mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *đajä ~ žaj* (asta), *myñultırv ~ tüñültirüv* (asabga tegmoq), *bötän ~ bötän* (boshqa); qipchoq lahjasi shevalarida *syiaq ~ sijaq* (turq), *ıran ~ iran* (epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida *māñzāmāk ~ māñzāmāk* (o'xshamoq), *atız ~ atız* (ekin maydoni).

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligini, til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi va shuning uchun ham adabiy tilga bunday so'zlarni o'rni bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni *jargon* va *argolardan* farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli

bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchunгина tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida *dollar* o'rinda *ko'ki* yallachilar tilida *to'y* o'rinda *otar*, *pul* o'rinda *yakan* bo'lgan qo'llanadiki, ular ijtimoiy dialektga oiddir.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunadi?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar semantik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
3. Dialektal leksik moslik nima?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z [Dialectal word] – ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Jargon [slang] – ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Shevalarning leksik tarkibi [Lexic structure of dialects] – ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Mavzu: Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahja leksikasidan namunalar.

Bu lahja tarixan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung'oriyani, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'ridan to Ile daryosining shimoligacha bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini

hukmronlik qilganlar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta hududlarda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Birdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistonigacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo'lgan. Qarluqlarning tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy bo'lgan.

Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim vodiysigacha bo'lgan territoriyada qarluqlar bilan birga *chigil*, *xalaj*, *qarg'ina* qabilalari ham yashaganlar, *uyg'urlar* ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar⁸.

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha *qarluq* lahjasi deb ham yuritiladi.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko'ra, ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlarigina mavjud bo'ladi), shimoliy o'zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi, shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6, 7tadan (ə ~ ä, o ~ o, y ~ u, ɔ ~ ä, ɤ ~ i, e ~ e) bo'lmaydi, shimoliy o'zbek shevalarida esa 9 unli: a ~ a, ə ~ ä, o ~ o, u ~ ü, y ~ u, ɣ ~ ü, ɣ(ɣ) ~ i(i), ɣ(ɣ) ~ i(i), e ~ e unlilari qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishiklidir. Bundan shimoliy o'zbek shevalari mustasno bo'lib, faqat Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe'l shakllarida ham o'ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo'linadi:

1. **Toshkent guruhi shevalari.** Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l kabi shevalar kiradi.

⁸Bu ma'lumotlar K. Shoniyozovdan olindi. Qarang: Шониев К. Қарлуқтар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилишунослик масалалари. – Тошкент: ФАН. – Б. 481-490.

Fonetik xususiyatlari:

- so'zning har qanday bo'g'inida old qator va orqa qator unilari kela oladi: aka ~ *жә* ~ *ākä*, bola ~ *бәлә* ~ *bälä*, g'alati ~ *ғәләтә* ~ *yaläti*;

- *ү* ~ *ü* va *у* ~ *u* unilari o'rnida oraliq *y/u* unlisi qo'llanadi: gul ~ *гул* ~ *gul*, qum ~ *қум* ~ *qum*;

- *ө* ~ *ö* va *о* ~ *o* unilari o'rnida oraliq *o/o* unlisi qo'llanadi: qol ~ *қол* ~ *qol*, kol ~ *қол* ~ *kol*;

- *ь* ~ *i*: va *ъ* ~ *ï* unilari o'rnida oraliq *ъ* unlisi qo'llanadi: kim ~ *қим* ~ *kim*, chiq ~ *чық* ~ *čiq*;

- *е* ~ *e* tovushi *i* tovushiga o'tadi: mehnat ~ *мәхнәт* ~ *mixndt*, dedi ~ *дәдә* ~ *didi*;

- so'z oxirida *к/й* ~ *k/j* almashuvi yuz beradi: terak ~ *терәк* ~ *teräj*, ertak ~ *ертәк* ~ *ertäj*, bilak ~ *бәләк* ~ *biläj*;

- so'z oxirida *q* undoshi tushib qoladi: chiroq ~ *чәрәк* ~ *čirā*, sariq ~ *сары* ~ *sāru*;, achchiq ~ *әччү* ~ *äčču*;, qattiq ~ *қәтти* ~ *qättu*;;

- so'z boshi va oxirida *g'* undoshi tushib qoladi va unda oldingi *o* unlisi cho'ziq talaffuz etiladi: og'zi ~ *әзә* ~ *ā:zi*, tog' ~ *тәк* ~ *tā*;;

- *h* bo'g'iz undoshi aksariyat shevalarda *x* undoshiga o'tadi: hurmat ~ *хурмат* ~ *xurmat*, hunar ~ *хунәр* ~ *xunär*;

- tushum kelishigida to'liq progressiv assimilatsiya yuz beradi: tuzni ~ *тузә* ~ *tuzzä*, oshni ~ *ашә* ~ *āšši*, temirni ~ *темәррә* ~ *temirri*;

- so'z boshida *т* ~ *t* va *ч* ~ *č* undoshlari mosligi yuz beradi: tushda ~ *чүмә* ~ *čuštä*, tushdi ~ *чүмә* ~ *čušti*.

Morfologik xususiyatlari:

- 5ta kelishikli sheva;

- bu shevalarda *-нә* ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ *сувә* ~ *meiv* ~ *suvi teji*, pichoqning sopi ~ *пәчәкнә сәпә* ~ *pičā:ni sāpi*, otni

~ *әтә мин* ~ *ätti min*;

- hozirgi zamon davom fe'li Toshkentda *-әт* ~ *vāt* affiksi va uning assimilatativ variantlari qo'llanadi: *кәвәммән* ~ *kevāmmän*, *кәвәссән* ~ *kevāssän*, *кәвәттә* ~ *kevātti*, Parkentda *-әт* ~ *āt* affiksi qatnashadi va uning tarkibidagi *т* ~ *t* undoshi assimilatsiyaga uchramaydi: *бәрәтмән* ~ *bārātmän*, *бәрәтсән* ~ *bārātsän*, *бәрәттә* ~ *bārätti*;

- *й/и/у/ю* ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: yetishdi ~ *йетиймә* ~ *jetišti*, qurishdi ~ *қурйимә* ~ *qurūti*;

- *ләр* ~ *lär* affiksi va uning variantlari hurmat va ulug'lash ma'nosini ifodalaydi;

- *лүг/луз* ~ *lig/lug* affiksi ko'plik ma'nosini ham anglatadi: ularning uylari ~ *улә:нә ойлүзә* ~ *ulā:ni oylugi*, dadamlarning ishlari ~ *әдәмгәлә:нә ишлүзә* ~ *ädāmgilā:ni işligi*;

- *гә* ~ *gi* affiksi Toshkent shevasida jamlik ma'nosini ifoda qiladi: *әдәмгәлә* ~ *ädāmgilä* (adam + boshqalar). *әјимгәлә* ~ *ājimgilä* (oyim + boshqalar);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida *-әуз/әузә* ~ *vuz/vuzä*, *-ә/үә* ~ *v/uv* affikslari qatnashadi: *бәрәүз*, *бәрәүзә*, *бәрәүә* ~ *bārāvuz*, *bārāvuzä*, *bārāduv*.

Farg'ona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

- so'z boshida *т/ч* ~ *t/č*, *с/ч* ~ *s/č* undoshlari almashadi: tush ~ *чүш* ~ *čuš*, tish ~ *чәш* ~ *čiš*, soch ~ *чәч* ~ *čāč*;

- so'z oxirida *к/г* ~ *k/g*, *к/ғ* ~ *q/γ* almashuvi sodir bo'ladi. Masalan, yo'q ~ *йәк* ~ *jōq*, bo'lak (boshqa) ~ *бәләк* ~ *böläg*, bir kunlik ~ *бәр қуллүз* ~ *bir kullug*, baliq ~ *бәләк* ~ *beliy*. Olmoshlarda: qandoq ~ *қандәк* ~ *qandāq*, andoq ~ *әндәк* ~ *andāq*, shundoq ~ *шүндәк* ~ *šundāq*, bundoq ~ *бүндәк* ~ *bundāq* (Namangan);

- turli holatlarda *х/к* ~ *x/q* undoshlari almashadi: toxta ~ *тоқтә* ~ *toqtä*, to'qson ~ *тоқсән* ~ *toxssän*, boqdik (qaradik) ~ *бәқтүк* ~ *bāxtuq* (Namangan);

- progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: qushni ~ қушунъ ~ *quššū*, gapnъ ~ gapnъ ~ *gäppi*, toshnъ ~ тошунъ ~ *tāšši*;

- umlaut hodisasi qayd qilinadi: bosh+i ~ башъ ~ *bāši* (O'sh), ot+i ~ отъ/етъ ~ *ūti/eti* (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

- bu shevalar 5 kelishiklidir;

- bu shevalarda -нъ ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi ~ akāsъnъ ishъ ~ *ākāsini iši*, oshning tuzi ~ шунъ тузъ ~ *āšti tuzi*;

- tushum kelishigi affiksida *n* undoshi *d*, *t* undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg'ilon, Qo'qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so'ng -mъ ~ *ti*, jarangli undoshdan so'ng esa -dъ ~ *di* variantlari qo'shiladi: oshning mazasi ~ шунъ мазасъ ~ *āšti mazīsi*, талдъ кесмъ ~ *tāldi kesti*;

-иъ/иъ/иъ ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelish ~ келъиъ ~ *kelīš*, qurish ~ қуръиъ ~ *quruš*;

-ләр ~ *lār* affiksi ba'zan -нә ~ *nā* variantida ham keladi: ishinglar ~ ишъйнә ~ *išijnā*, bog'inglar ~ бәгъйнә ~ *bāgijnā* (Namangan);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida adabiy tilga xos shakl bor: boramiz ~ борәмъз ~ *bārāmiz*, keldik ~ келдък ~ *keldik*, bordък ~ бордък ~ *bārdik*;

- harakat va paytning chegarasini ifodalashda -чәвр ~ *čāvyr* (-gäčä ~ *gäčä* affiksi o'rnida) qo'llanadi: bahorgacha ~ бәхәргәчәвр ~ *bähārgäčāvur*, shahargacha ~ шәхәргәчәвр ~ *šähārgäčāvur*;

- tartib son -нджъ ~ *nži* affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ бирънджъ ~ *birinži*, beshinchi ~ бешинджъ ~ *bešinži*;

-йән ~ *jāp* affiksi Farg'ona dialektida hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi: boryapti ~ боръәнмъ ~ *borjāpti*;

-ут ~ *ut* affiksi Namangan shahar shevasida hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi: ketyapman ~ кетутмъмән ~ *ketuttimān*.

Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- o ~ ā unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda o unlisiga yaqin, ya'ni qisman lablangan: oldim ~ ол(о)лмъ ~ *ā(o)llim*, bozor ~ bo(о)z(о)p ~ *bā(o)zā(o)r*;

- so'zning ikkinchi bo'g'inida adabiy tildagi i unlisi "u" ga o'tadi: xotin ~ хотунъ ~ *xātun*, dori ~ доруъ ~ *doru*;

- ii ~ j, x ~ h undoshlaridan oldin adabiy tildagi u unlisi "o" ga o'tadi: uyqu ~ ойқуъ ~ *ojqu*, suhbat ~ соҳбәт ~ *sohbāt*, guruh ~ гуруҳъ ~ *guroh*;

- e ~ s, r ~ g, f ~ γ undoshlaridan oldin o unlisi "y ~ u" ga o'tadi: o'gay ~ угәйъ ~ *ugāj*, o'sma ~ усмәъ ~ *usmā*, bog'ma ~ бугәмәъ ~ *buymā*;

- ba'zi so'zlarda i unlisi "e" ga o'tadi: mix ~ мехъ ~ *mex*, tig' ~ тегъ ~ *teγ*, umid ~ умедъ ~ *umed*;

- x, h undoshlari farqlanadi: xon ~ хәнъ ~ *xān*, hol ~ ҳәнъ ~ *hāl*;

- л ~ l undoshi bilan tugagan so'zlarga д ~ d undoshli affiks qo'shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: oldim ~ олмъ ~ *āllim*, keldim ~ келлмъ ~ *kellim*, aldap ~ алләнъ ~ *ällāp*.

Morfologik xususiyatlari:

- jo'nalish kelishigi affiksi o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi: Yügә баръ ~ *Ujgä bār* (Qarshi). Bu o'rinda -ga affiksi ham jo'nalishni, ham o'rin-payt ma'nosini ifodalagan;

- hozirgi zamon davom fe'li -мъ ~ *āp* affiksi bilan ifoda qilinadi: kelyapman ~ келәппәнъ ~ *kelāppān*, sorayapsan ~ сөрәпсәнъ ~ *sörāpsān*, koryapti ~ көрәпмъ ~ *körāptu*;

- uzoq o'tgan zamon fe'lida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: мән келгән, сән келгән, у келгән; бәз келгән, сәз келгән, уләр келгән ~ *mān kelgün, sän kelgün, u kelgün; biz kelgün, siz kelgün, ulär kelgün*;

- o'tgan zamon hikoya fe'lida -әр ~ *är* (bolishsizi -мәс ~ *mäs*) sifatdosh affiksi tarkibidagi p ~ r, bo'lishsizidagi c ~ s undoshlari ü ~ j undoshiga o'zgaradi: kelar edim ~ келәйбәдмъ ~ *keläjidim*, kelmas edim ~ келмәйбәдмъ ~ *kelmäjidim*, kelar ekan ~ келәйбәкәнъ ~

keläjikän, kelmas ekan ~ *келмәйкән* ~ *kelmäjikän*, kelmas emish ~ *келмәймәш* ~ *kelmäjimiš*.

Lahja leksikasidan namunalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun umumiy bo'la olmaydi, balki Toshkent, Fag'ona vohasi, Buxoro guruh shevalari va shimoliy o'zbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Farg'ona shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: arg'amchi ~ *арғамчи* ~ *ärpämči*, agat ~ *ағат* ~ *ägät*, masxara ~ *адожувә* ~ *äžuvä*, oynak ~ *айнак* ~ *ajnak*, yaroqsiz ~ *эқча* ~ *äkčä* (Toshkent), shakarob ~ *аччу:чуччу:* ~ *äčču:čučču:*, sirg'a ~ *зәрәй* ~ *ziräj*, ammo ~ *әлмә* ~ *i:llä*, goh-gohda ~ *йәгәдә* ~ *jägädä* (Andijon), uchrashish ~ *кезәкәш* ~ *kezikiš* (O'sh), darg'azablik ~ *купыр* ~ *kupir* (Toshkent), o'jar ~ *қыйық* ~ *qijiq* (Andijon), sopol idish ~ *қоқәчә* ~ *qoqäčä* (Andijon), janjalkash ~ *лоль* ~ *loli* (Farg'ona), so'ta ~ *мәрдәк* ~ *märdäk* (Farg'ona), qo'lqop ~ *мәйәләк* ~ *mijäläk* (O'sh), holat ~ *әлпәз* ~ *älpāz* (Toshkent).

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: belanchak ~ *әлвәндәк* ~ *älvänž*, kekirdak ~ *эрук* ~ *äruk*, bexostan ~ *бәнәхәс* ~ *bänäxäs*, agar ~ *бәлмә* ~ *bälle*, salomlashmoq ~ *вәхордә* ~ *vāxordi*, beshik ~ *гәвәрд* ~ *gävärd*, sovg'a ~ *зәллә* ~ *zällä*, nimcha ~ *ичик* ~ *ко'рпа* ~ *кәмпәл* ~ *kämpäl*, yenglik ~ *эстәнчә* ~ *ästinčä*.

Shimoliy o'zbek shevalarida quyidagi kabi so'zlarni uchratish mumkin: katta ~ *дәв* ~ *däv*, ko'rsatkich barmoq ~ *барамалтақ* ~ *baramaltaq*, opa ~ *аймәтә* ~ *ajtoti*, og'ir xarakterli ~ *арқалық* ~ *arqaliq*, namroq ~ *яғал* ~ *iyal*, boyagi ~ *йәңгә* ~ *janay*, ho'l ~ *йәш* ~ *jaš*, ochko'z ~ *йерёк* ~ *jerik*, nuqul ~ *өңкәй* ~ *öñkāj*, vazmin ~ *салақа* ~ *salaga*, barmoq ~ *шавшақ* ~ *šavšaq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag'mo, uyg'ur, qarluq [chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Qipchoq lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari.

Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular *kimak/imak* (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan fuqarolashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida, Qozog'istonning So'zox tumanida, Turkistonning Suvnoq, Cho'rnoq qishloqlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to'liq amal qiladi. Hatto fe'llardagi yetakchi va to'liqsiz fe'ldan iborat fe'l shakli ham singarmonizmga bo'ysunadi: bor ekan ~ *барақан* ~ *baraqan*, boribmi ekan ~ *барыппақан* ~ *barippaqan*, ko'p ekan ~ *күвәкән* ~ *küväkän*. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar: *y/y* ~ *ü/u*, *o/o* ~ *ö/ö*, *u/ı* ~ *i:/i:*, *ı/ı* ~ *i'/i'*, *ə/a(ə)* ~ *ä/a(/ä)* mavjud;

- palatal singarmonizm to'liq, labial singarmonizm esa qisman saqlanadi;

- diftonglashish kuchli: *ʲe*, *ʲo*, *ʲə* ~ *i'e*, *u'o*, *ü'ö*;

- so'z boshida *ñ* ~ *j* undoshi *дж* ~ *ž* undoshiga o'tadi: *yo'l* ~ *дјол* ~ *žol*, *yoamon* – *джаман* ~ *žaman*;

- *ɣ/ɣ* ~ *g/ɣ* undoshlari *ñ* ~ *j* undoshiga o'tadi: *yig'in* ~ *дјыгъин* ~ *žijin*, tegdi ~ *тәйдә* ~ *tijdi*, sigir ~ *сыйыр* ~ *sijir*;

- unlilar o'rtasida **п** ~ **р**, **к** ~ **к**, **қ** ~ **қ** undoshlari jaranglashadi: gap ~ gap ~ *gäbi*, ekin ~ ekin ~ *egin*, chiqin ~ chiqin ~ *čiyin*;

- **x** undoshi **q** undoshiga o'tadi: xotin ~ qatın ~ *qatin*, tuxum ~ туқум ~ *tuqum*, xayol ~ қыял ~ *qijal*, xat ~ қат ~ *qat*, aksincha **q** undoshi **x** undoshiga ham o'tadi: vaqt ~ вақт ~ *vaxt*, oq ~ ox ~ *ox*;

- so'z oxirida **k**, **q** undoshlari tushib qoladi: sariq ~ capъ ~ *sarъ*, kichik ~ кичъ ~ *kiči*;

- unli bilan boshlanadigan so'zlar boshida **h** undoshi ortadi: ayvon ~ ҳайван ~ *hajvan*, aqlъ ~ ҳақлъ ~ *haqlъ*;

- so'z o'rtasida va oxirida **ф** ~ **γ**, **к** ~ **қ**, **к** ~ **k** undoshlari **v** undoshiga o'tadi: og'iz ~ ағуз ~ *avuz*, bog' ~ бағ ~ *bav*, tog' ~ тағ ~ *tav*, bo'yoq ~ боёғ ~ *bojav*, ellik ~ елүк ~ *eliv*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida **n** undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarda **d**, jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarda **t** tovushlari bilan almashadi: uyning ~ yūduң ~ *ujduң*, otning ~ аттың ~ *attin*, ishni ~ иштъ ~ *išti*, gulni ~ гүлдъ ~ *güldi*;

- jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ армияда кеткән ~ *armiyä ketkän*, o'qishga bordi ~ оқув бардъ ~ *oquv bard*;

- kishilik olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli menga ~ маған ~ *mayan*, senga ~ саған ~ *sayan*, unga ~ уған ~ *uyan* shaklida qo'llanadi;

- so'zga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitlar ~ джыгыллар ~ *žigillär*, atlar ~ аллар ~ *allar*;

- harakat nomi -v/yv/yv ~ w/uv/üv affiksi bilan ifoda qilinadi: boruv ~ барув ~ *baruv*, keluv ~ келүв ~ *keluv*, qoluv ~ қалув ~ *qaluv*;

- hozirgi zamon davom fe'li -джыгатыр ~ *žatir* affiksi (uning old qator varianti yo'q) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ барыпджыгатыр ~ *baripžatir*, ketyapti ~ кетипджыгатыр ~ *ketipžatir*;

- kelasi zamon sifatdoshi -тыған ~ *tıyan* affiksi (uning ham old

qator varianti yo'q) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ келәтыған ~ *kelätıyan*, boradigan ~ баратыған ~ *baratıyan*;

- hozirgi-kelasi zamon fe'lining III shaxsida -дъ ~ *di* affiksi qatnashmaydi. **Kelmoq** fe'li tuslanishi: келәтән, келәсэн, келә ~ *kelämän, keläsän, kelä*; **bormoq** fe'li tuslanishi: бараман, барасан, бара ~ *baraman, barasan, bara*;

- bilan ko'makchisi -мән/ман ~ *män/man* tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ иштәмән ~ *išimän*, oyog'i bilan ~ аяагыман ~ *ajayıman*.

Lahja leksikasidan namunalar: jarchi ~ айтмчы ~ *ajımçı*, mayda ~ ачарва ~ *ačarva*, xayriyat ~ бавджыт ~ *bavžüt*, bosh barmoq ~ бармалтақ ~ *barmaltaq*, titroq ~ вараджа ~ *varaža*, iliq ~ джыльм ~ *žilim*, issiqroq, sovimagan ~ ыльмық ~ *ilimiq*, farosat ~ ындым ~ *indim*, moyillik, xohish ~ ыгджым ~ *ıyžim*, o'pich ~ муучъ ~ *muččı*, cho'qqi ~ сала ~ *sala*, taxchil ~ санджан ~ *sanžap*, janjalkash ~ тырджық ~ *tıržıq*, yolg'on ~ Өшәк ~ *öšäk*, so'qmoq ~ қасаға ~ *qasaya*, epchil ~ гадаң ~ *γadan*, kuy ~ әдәвр ~ *ädävür*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Qipchoq, kimak/imak (yimak) [Kipchak, kimak] — qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: O'g'uz lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari.

Qadimda o'g'uzlar ile daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon,

Sotsiolingvistik me'yorga ko'ra, idiomlar (qarindosh til) mustaqil til bo'lishi uchun:

- o'z mustaqil yozuv standartiga ega bo'lishi;
- turli sohalarda yozma va og'zaki muloqotning amal qilishi;
- funksional jihatdan mukammal bo'lishi lozim. Bunda siyosiy va etnik omillar muhim ahamiyatga ega.

- Struktur (struktur-lingvistik) me'yorga ko'ra, mustaqil til bo'lishi uchun:

- fonetik va grammatik qonun va qoidalar yagona bo'lishi;
- asosiy lug'at tarkibi idiom a'zolarining barchasiga tushunarli bo'lishi;

- idiom tarkibidagi lahja, dialekt va shevalar barcha uchun tushunishga oson bo'lishi lozim.

Dialektal kontinuum (lotincha *continua* to'xtovsiz, muhit degan ma'nolarni bildiradi). Shevalarning kichik lingvistik xususiyatlari bilan farqlanishi adabiyotlarda kontinuum tushunchasi bilan ifoda etiladi. Bu jarayon uzoq yillarning mahsuli va muayyan terri toriya bilan bog'langan.

Bir dialekt tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan (4-rasmda ko'rsatilgani kabi) farqlar bo'ladi.

Adabiyotlarda dialektal kontinuumning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi:

Geografik dialektal kontinuum. Bu bir geografik zonada joylashgan shevalarning va kelib chiqishi umumiy bo'lgan xalqlar shevalari doirasida belgilanadi. Bunga yuqoridagi – Toshkent dialekti tarkibidagi shevalarning kichik farqlar bilan ajralib turishi misol bo'la oladi. Kontinuumning bu turida shevalar bir-biridan uzoqlashgan sari dastlabki shevadan tobora farqlari ortib boradi, pirovard natijada, eng so'nggi sheva mustaqil dialekt yoki til bo'lib shakllanishi mumkin.

Ijtimoiy dialektal kontinuum. Bu siyosiy va uzoq tarixiy taqdir tufayli qarindosh bo'lmagan va qarindosh tillar orasida yuz berishi mumkin. Kontinuumning bu turiga Kembrij universiteti darsligida Yamaykadagi kreol shevasi misol qilib ko'rsatiladi. Surinamda sranan tili ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi shakllanganki, yuqori tabaqa kishilari ingliz tilida gaplashsa, pastki tabaqa kishilari esa ingliz va kreol tili o'rtasidagi shevada gaplashadilar va shu bilan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Buni biz o'zbek – tojik, o'zbek – turkman, o'zbek – qozoq, o'zbek – qoraqalpoq xalqlari aralash va qo'shni yashagan joylarda ham ko'ramiz.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) metodlari. Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til faktlari tashkil etadi, shuning uchun **areal lingvistika metodlarini** farqlash muhim ahamiyat kasb etadi¹⁰. Ular quyidagilar:

1. Muayyan til (shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini **qayd qilish**. Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya

¹⁰Taniqli olim **V.M. Jirmunskiy** dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda uning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan izoglossalar chegarasini belgilash. Qarang: **Жирмунский В.М.** Немецкая диалектология. – Москва - Ленинград: ИАН.1956, – С.134.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakt) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal (area). Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishi ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unlilar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi (manzara) xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalarda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bebosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi *lingvistik* yoki *dialektologik atlas* deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tilning tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik

usullari bor. Bular quyidagilar:
Völker G. Shimoliy va markaziy Germaniyaning dialektologik atlas. 1881-y. (6 karta).

Jil'eron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896-1908-y.

Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926-1932-yillar (6 jild).

Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shveysariya dialektlari atlas. 1928-y.

Bular ichida J. Jil'eron, E. Edmonlarning lingvistik atlas keyingi davrda boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi.

Til zonasi va dialektal zona. Til zonasi o'zaro yaqin tillar (idionlar)ni yaqinlik darajasi va bir fokus nuqtasiga ko'ra birlashtirilgan hududdir. **Dialektal zona** bir til doirasidagi lahja, dialekt va shevalarning fokus nuqtasiga ko'ra joylashish hududlaridir. **Fokus nuqtasi** yirik shahar shevasi bo'lib, atrof shevalarga doimiy ravishda o'z ta'sirini o'tkazib turadi va qayta aloqada bo'ladi hamda dialektal zonaning o'ziga xos rivojlanishini ta'minlaydi.

Bunday zonalarini belgilashda davlat chegaralari hisobga olinmaydi, balki o'zbek tili massivi (o'zbek tili tarqalgan hudud) geografik, dialektal farqlanishi, tarixiy-etnografik xususiyatlari, ma'lumotlari asosida uning shevalari guruhlashtiriladi. Shu asosda A. Jo'rayev o'zbek tilining 11 dialektal zonasi belgilagan (bu huqda "O'zbek tilining dialektal bo'linishi" mavzusida ma'lumot beriladi).

Aksariyat hollarda bunday zonalarini belgilashda qarindosh til yoki dialekt masalasi muammo bo'ladi. Aslamiy tizimlarda ta'kidlanishicha, bunday vaziyatda o'zaro ta'kidlanish uchun ularni dialekt deb hisoblash lozim. Til va dialekt birlashtirish masalasi sotsiolingvistik va struktur me'yorga muvofiq.

-сѣ/сѣ ~ *si/si* affksi bilan hosil qilingan shakli qo'llanadi: *аласѣм*, *аласѣн*, *аласѣ* ~ *alasim*, *alasin*, *alasi*; *аласѣмъз(с)*, *аласѣнъз(с)*, *аласѣ* ~ *alasimiz(s)*, *alasiniz(s)*, *alasi*; *и:чѣсѣм*, *и:чѣсѣн*, *и:чѣсѣ* ~ *i:čäsım*, *i:čäsin*, *i:čäsi*; *и:чѣсѣмъз(с)*, *и:чѣсѣнъз(с)*, *и:чѣсѣ* ~ *i:čäsımiz(s)*, *i:čäsiniz(s)*, *i:čäsi*. Bu so'z *гәлдә* ~ *gäldi* so'zi bilan birga qo'llanadi.

Lahja leksikasidan namunalar: *go'zal* ~ *aynara* ~ *ajpara*, *ha* ~ *ava/хавва* ~ *ava/havva*, *poraxo'r* ~ *а:льмсақ* ~ *a:limsaq*, *kichik sandiq* ~ *а:рѣжа* ~ *a:rža*, *arava shotisi* ~ *а:рѣш* ~ *a:rş*, *katak* ~ *а:танақ* ~ *a:tanaq*, *avarak (burunga taqiladigan bezak)* ~ *а:вәрәк* ~ *ä:värük*, *poygak* ~ *а:дән* ~ *ä:dün*, *ayb, gunoh* ~ *а:ләшмә* ~ *ä:lüşmä*, *yirik/katta* ~ *бабаң* ~ *baban*, *chorraha* ~ *бәндәрйә* ~ *bändirjä*, *maza qilmoq* ~ *хәзәтмәк* ~ *hazütmäk*, *danak* ~ *би:дәжәнә* ~ *bi:žänü*, *sabzavot* ~ *зәләл* ~ *zälal*, *chiziq(yol)* ~ *зы:з* ~ *zi:γ*, *shamol* ~ *йе:лтс* ~ *je:lpis*, *bedarak* ~ *күйһ* ~ *qujin*, *qishloq* ~ *о:ва* ~ *o:va*, *o'tin* ~ *о:мча* ~ *o:mča*, *tutandiriq* ~ *пә:ззә* ~ *pä:zzä*, *qaddi-qomati kelishgan* ~ *тақсѣ* ~ *taqsı*, *serjahl* ~ *мосалаң* ~ *tosalañ*, *boshliq* ~ *хә:n* ~ *ho:p*, *yosh yigit* ~ *дәжә:дәжәк* ~ *žo:žiq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'g'uzlar [oguz] - qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Areal lingvistika (lingvistik geografiya)

Peja:

1. Areal lingvistika to'g'risida umumiy ma'lumot.
2. Areal lingvistika metodlari.
3. Areal lingvistika manbalari.
4. Til va dialektal zona. Dialektal continuum.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati. Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* - maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* - tilshunoslik, ikkinchisi esa

lingvistika va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Bunda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obyekti bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi, shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslanadi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, *izo* - teng, *glossa* - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning *izofonema*, *izomorfema*, *izoleksema* tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq *o:* unlisi izofonema sifatida, *-ə/a* ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, *vazmin* ~ *canaka* ~ *salaqa*, *epidemiya* ~ *ьпан* ~ *iran* kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning *izofon* (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

Adabiyotlarda har bir tilning adabiy shakli va dialektlari uning **turli ko'rinishlari, namoyon bo'lishi** ("разновидность" termini qo'llangan) deb yuritiladi¹¹.

Adabiy til biror dialektga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchaga birday xizmat qiladi, hech bir dialekt adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va dialektlar turli funksiyalariga ko'ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san'at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko'radi. Dialekt esa muayyan hududda qo'llanadi va shu hududning o'zidagi aholigagina xizmat qiladi.

2. Adabiy til yozma va og'zaki shakllarga ega bo'ladi, dialekt esa faqat og'zaki ko'rinishga ega.

3. Adabiy til qat'iy amal qilinadigan normalardan iborat bo'ladi. Dialekt ham muayyan hududda o'ziga xos normalari bo'ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqa olmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, dialektlarda bunday uslublari to'g'risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va dialektlar o'rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi.

Har bir milliy tilning ikki bosqichi bo'ladi:

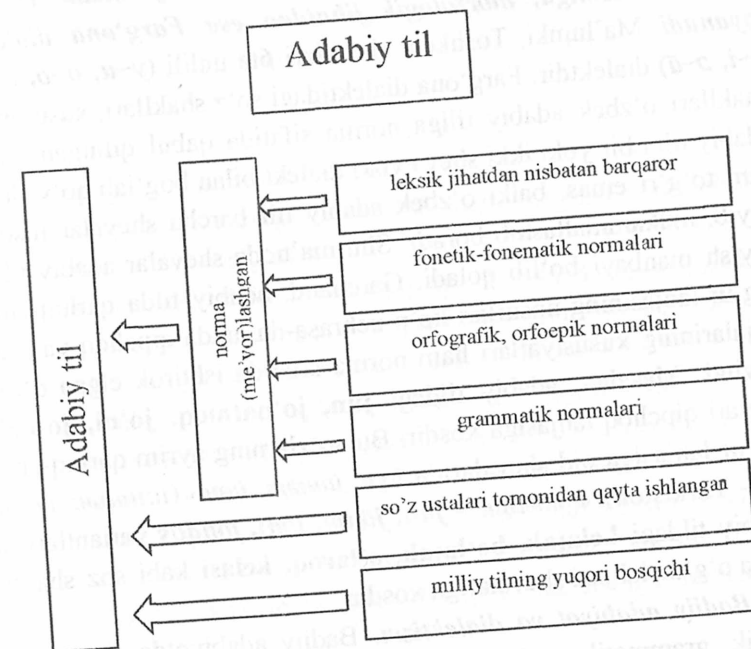
1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.
2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oralig'ida *koyne* termini bilan yuritiladigan til to'g'risida ham ma'lumot beriladi, ya'ni aksariyat dialektlar uchun umumiy bo'lgan so'zlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq og'zaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi, shuning uchun ham shevalar o'rganilganda, xalq og'zaki ijodidan ko'plab misollar keltiriladi.

¹¹ Русская диалектология. — Москва: Просвещение, 1989. — С. 6.

Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari. O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik normalarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish-o'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografiya qoidalari asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

11-rasm

Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini

tarqalmoqda. Ko'rinadiki, $\text{й} \sim \text{j}$ undoshining innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til bo'lgan. Hozirgi singarmonizmni yo'qotgan shevalar ham qadimda singarmonizmli bo'lgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

Til substratlari ta'sirini aniqlash. Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari bo'lib, muayyan hududda uning elementlari qolgan bo'ladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida "Avesto" tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). O'zbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. O'zbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, A. Jo'rayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, N. Murodova, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalarning tadqiqotlari mavjud. Sh. Shoabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Jo'rayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar Orol bo'yi o'zbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lingvistik geografiya nima?
2. Dialektologik atlas deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas [Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarini turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Innovatsiya [innovation] – izoglossalarning tarqalish markazi.

Izoglossa [izogloss] – til, sheva faktlarining teng kelish holatlarini ko'rsatuvchi belgi.

Kreol tili [Creolized languages] – mahalliy tillarning

Yevropadagi tillar bilan aralashishidan hosil bo'lgan tili, jumladan, hurnamdagı sranan tilining ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) [areal linguistics (linguistic geography, dialect geography)] – o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

Lingvistik karta [linguistic map] – izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [linguistic landscape] – izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rifi.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.
5. O'zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi va geteronomiyasi.

Matn

Adabiy tilning ta'rifi. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u normalashgan yoki normalashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin: "Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir"(11-rasm).

O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

O'zbek tili lahjalarining tarqalishi

10-rasm

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi
2. O'g'uz lahchasi
3. Qipchoq lahchasi

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

a) o'rganilayotgan til yoki shevalarning aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va tojik tili hamda uning shevalari bilan kesishgan o'rinlarga ega. Shevalar kesishgan joyda har ikkala tilga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo

sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va u'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida *n* undoshining ortirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *элънда* ~ *älindä*, qolidan ~ *элънан* ~ *älinnän*. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar *n* undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferensiya natijalariga e'laho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferensiya sharoitida qo'shilib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi (masalan, Kitob tumani Chechak qishlog'i shevasi) "й ~ j"lovchi shevalarning "дж ~ ž"lovchi shevalarga qorishuvi natijasida "й ~ j"lovchi shevalar aholisining ko'pligi tufayli "й ~ j"lashishning ustun kelishi misol bo'la oladi.

d) *muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferensiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o'zbek tilidagi *o ~ ä* va "a"lashish, *й ~ j* va *дж ~ ž* hodisasining parallel qo'llanishi misol bo'la oladi.

e) *konvergensiya hodisalarini farqlash*. Ma'lumki, o'zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida *o ~ ö ↔ o ~ o*, *y ~ ü ↔ y ~ u*, *u ~ i ↔ u ~ i*: unlilari konvergensiya uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi.

Innovatsion markazni aniqlash. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda *й ~ j // дж ~ ž* paralleli bo'lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba'zi turkiy tillarda so'z boshida *дж ~ ž* undoshining paydo bo'lishi keyingi hodisadir. O'zbek shevalarida "дж ~ ž"lashish o'rnida "й ~ j"lashish (qipchoq lahjasi shevalarida *джахуь ~ žaxši* o'mnida *йахуь ~ jaxši*) varianti paydo bo'lmoqda hamda u tobora kengroq

qonuniyatlarini saqlab qolgan, shuningdek, shevalarining ham leksik fondi O'zbekistondagi shevalar leksikasiga monand, lekin dialektal farqi bor, bu jihatdan esa u yerdagi adabiy til va dialektlar geteronomik munosabatda bo'ladi, yani to'liq mustaqil emas. Bu fikrni Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston Respublikalaridagi o'zbek adabiy tili va dialektlariga nisbatan ham muayyan darajada tatbiq etish mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language] – adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Avtonomiya [autonomy] – ayni bir til va dialektlarning turli mamlakatlarda mustaqil taraqqiy etishi.

Geteronomiya [heteronomy] – ayni bir til va dialektlarning turli mamlakatlarda negiz til va dialektlar xususiyatlari va qonuniyatlarini saqlab qolishi.

Tayanch dialekt [basic dialect] – adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language] – muomaladan chiqqan til.

Mavzu: O'zbek tilining dialektal bo'linishi

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. O'zbek shevalarining tasnifi.
3. O'zbek dialektologlari.

Matn

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. Tilshunoslikda til sistematikasi degan tushuhcha bor. U to'rt a'zoli shkalani aks ettiradi: *sheva* → *dialekt* → *lahja* → *til*. Bunda til tarkibiga kiruvchi lahjalar, dialektlar, shevalarning muayyan tartibini

belgilash *lingvistik klaster* deyiladi.

O'zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va shu asnoda uning dastlabki tasniflari paydo bo'ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseyev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy tilni aks ettirgan deb ham bo'lmaydi.

XX asrning boshlarida o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

– o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

– ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan, singarmonizm va umlautning mavjudligi;

– tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;

– o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;

– shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;

– so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin (1887 - 1964) tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor

bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda *fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi*. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6ta unlili ($y \sim u$, $o \sim o$, $a \sim ä$, e , $ö \sim i$, $ä \sim ä$) dialektidir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili barcha shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbayi bo'lib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining unsurlari ko'p uchrasa-da, unda qipchoq va o'g'uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o'rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi **jun**, **jo'natmoq**, **jo'ni**, **jo'nalish** so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga oid shevalarida юн , юнәт , юнъ ($\text{u:ynъng yonъngь бъл}$ - Turkiston), юнәлш ~ **jün**, **jönüt**, **jöni**, **jönüliš** variantlari bor. Adabiy tildagi **kelajak**, **bo'lajak**, **o'laroq**, **kelasi** kabi soz shakllari aslida o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir.

Badiiy adabiyot va dialektizm. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *leksik dialektizm*, *fonetik dialektizm* va *morfologik* hamda *sintaktik-stilistik dialektizm* turlariga ega bo'ladi.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Rozi bo'ldi, **palakat** (Qo'nalg'a), **galdi**

(Xorazm). Normasangiz **bo'lmidi** ("Qo'nalg'a"). ...**zeykash** (Toshkent) **komonga** **enib**... ("Qo'nalg'a"). **Ishni** **bildirmasdan** **xufya** **kimsa** **bo'lardi**, **man** **bo'laman**, **man** **bo'laman**, **deb** **kerildi** ("Oltin vodiyan shabadalar")¹².

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, **darpanmangla** (bezovtalanmanglar (Xorazm), **kellinbiyning** (**kelinoyi**) **biror** **marta** **noroziligini** **eshitgan** **emaman** (Qo'nalg'a). **Toshkentdagi** **axtiqlarini** (**nevaralarini**) o'zlari **Urganchga** **kelganlaridayam** **ko'raveramiz** (Qo'nalg'a). Badiiy asarlarda shevaga xos so'z yasallishidan ham foydalanilgan: **Shoshma**, **hali** **qo'llarim** **qanotini** **yozgani** **yoq**, **mana** **bu** **termakash** (**g'iybat** **terib** **yuruvchi**) **O'sarjonni** **chetga** **chiqarib** **qo'yaman**. - **Hoy**, **sen** **vahmakash** (**vahima** **qiluvchi**) **ekansan-ku!** ("Oltin vodiyan shabadalar")

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, **Shatta** (shu yerda, "Qora ko'zlar"). **Dim** (juda) **gech** **galdingiz** ("Xorazm"). **Qarindoshim** bilan **bir** **maishat** **qilali** (Qo'nalg'a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko'rinadi: **Shukur**, **odamga** **o'xshab** **so'zlab** **bilar** **ekansiz** ("Qo'nalg'a"). **Alni na**, **o'n marta** **yuvamilar** ("Qo'nalg'a").

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlarini bayon qilish jarayonida muayyan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adiblar dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

¹² Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o'g'irildi - A.B.

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz "Qo'nalg'a" asarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tuncha* (mis qumg'on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *itdunak* (yovvoyi qovun turi) kabi dialektal so'zlarni qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan asarlar mavjud. Bunga J. Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zlarni izohsiz ishlatgan bo'lishsa, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini ham keltirib boradilar (masalan, "Xorazm" romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal so'z muallif gapida reallashtiriladi: - *Buvijon, - dedi u onasining mayus yuziga termilib. - Shirmon xoladan qarz olib tursangiz bo'lmasmikan* ("Farg'ona tong otguncha");

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos so'z adabiy tildagi variantlarini keltirish bilan izohlangan: - *Ugra osh qilsak ham bo'ladi, manjuza qilsak ham bo'ladi. Lag'monga go'sht kerak* ("Farg'ona tong otguncha"). - *Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini ko'rmaganmiding? - dedi. - Katta qal'a, hamma yerini go'rib boladimi, - dedi Polvon* ("Xorazm");

- shevaga xos so'zlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi* ("Oltin vodiyan shabadalar"). ... *barcha xalq bel, kapcha ko'tarib, yop-anhor, daryo bo'yi sohil tomon yo'l oldi* ("Xorazm")¹³;

Ayniqsa, dialektal so'zlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan o'rinlar bor:

¹³ Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning "Dialektizm va kontekst" maqolasidan olindi.

Miraziz A'zamga:

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

("O'zbek adabiyoti va san'ati", 2015 yil 1-yanvar)

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektizmlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilga o'zlashib ketishi mumkin.

O'zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi hamda heteronomiyasi. Avtonomiya (autonomy) termini til va shevalarning mustaqil faoliyat yuritishiga nisbatan qo'llanadi. Geteronomiya esa (heteronomy – qadimgi yunon tilida *boshqa qonun* degan ma'noni anglatgan) falsafa, psixologiya, huquqshunoslik, biologiya va boshqa fanlarda qo'llanadigan tushuncha bo'lib, uni dialektologiyaga german tillarining qarindoshligi negizida ularning mustaqil til va dialekt munosabatlarini asoslash jarayonida J. K. Chambers, Peter Trudgilllar olib kirishgan¹⁴. Unga ko'ra, u yoki bu til va shevalar bir necha mamlakatlarda joriyda bo'lishi mumkin, lekin ular to'liq mustaqil bo'la olmaydilar. Buni o'zbek tili misolida shunday izohlash mumkin: o'zbek adabiy tili va dialektlari O'zbekistondan boshqa mamlakatlarda ham amal qiladi. U yerlardagi o'zbek adabiy tili mustaqil rivojlantirilmoqda, shevalarida ham o'ziga xosliklar bor, masalan, Afg'onistonda o'zbek adabiy tili arab grafikasida muayyan imlo tizimiga ega, o'ziga xos so'z qo'llash an'anasi bor, shevalari uchun o'zbek lahjalari asos bo'lsa-da, afg'on tilining kuchli ta'siri bor. Bu jihatdan u avtonom faoliyatdadir. Ayni zamonda bu yerdagi adabiy til grammatik qoidalarining yagonaligi, fonematik tizimi, asosiy lug'at tarkibi jihatidan O'zbekistondagi adabiy tilning aksariyat

¹⁴ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. - Cambridge University Press. - T. 4

10

K. K. Yudaxin (1890 - 1975) tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlashi darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;
- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;
- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;
- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xiva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

13

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda Y. D. Polivanov (1891 - 1938)ning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar yaratgan. Hozirgi kunda uning 150dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Y. D. Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933), "Toshkent shevasining tovush tizimi" (1922), "O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunolari" (1928) kabi ishlari mavjud.

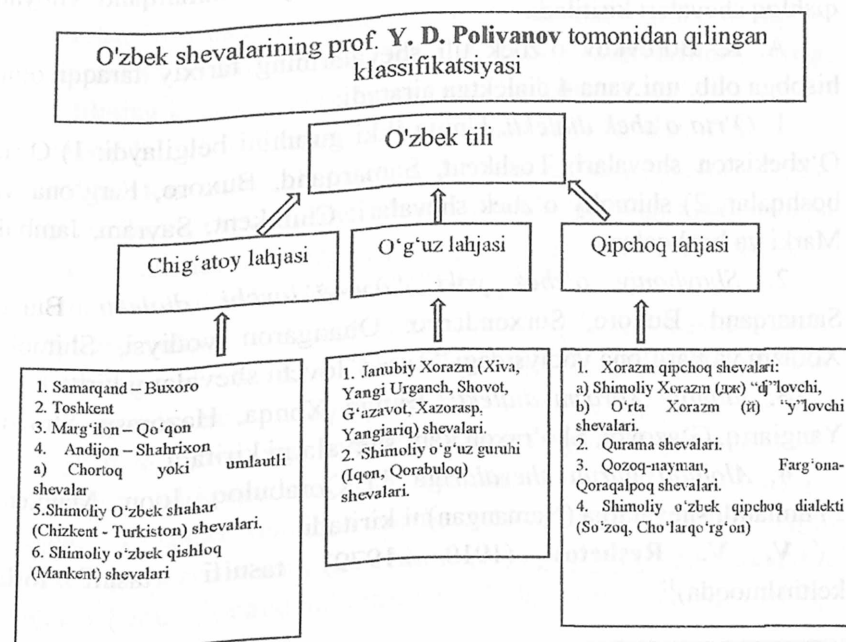
Y. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari Y. D. Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibridizatsiyani (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi) hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin Y. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish ham noto'g'ri bo'ladi, balki Y. D. Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning forsiy tillar bilan munosabati kabi holatlarni ham hisobga olgan. Aslida u deyarli barcha o'zbek shevalarini shaxsan o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtayi nazardan shevalarni tasnif qilgan hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab bergan:

Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg'ilon-Qo'qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A. Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo'qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

O'g'uz lahjasi. Uningcha, bu lahja 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm ("j"lovchi); b) O'rta Xorazm ("j"lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on) (12-rasm).

12-rasm

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli *eronlashgan* shevalar deb hisoblaydi.

2) **G'ozī Olim** (1893 -1939) tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlari jihatidan tasnif qilish lozimligini uqtiradi va shevalarni o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirg, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan, turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, Qarluq guruhlariga ajratadi.

14) **A. K. Borovkov** tasnifi. A. K. Borovkov (1904 - 1962) shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab "a"lovchi va "ɔ~ā"lovchi shevalarni farqlaydi. "ɔ~ā"lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; "a"lovchi shevalarni esa, o'z navbatida, "ū~j"lovchi va "ɔɣ~ž"lovchi shevalarga ajratadi. "ū~j"lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; "ɔɣ~ž"lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. *O'rta o'zbek dialekti*. Uning ikki guruhini belgilaydi: 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. *Shayboniy o'zbek yoki "ɔɣ~ž"lovchi dialekti*. Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi "ɔɣ~ž"lovchi shevalarni kiritadi.

3. *Janubiy Xorazm dialekti*. Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'rxon kabi shevalarni kiritadi.

4. *Alohida guruh shevalariga* 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

6) **V. V. Reshetov** (1910 -1979) tasnifi (tasnif to'liq keltirilmogda)¹⁵.

¹⁵Qarang: Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. — Б. 3-14.

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos diaogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) *shimoli-garbiy guruh* — o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o'zbek tilining qipchoq shevalari, territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) *janubi-g'arbiy guruh* — o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) *janubi-sharqiy guruh* — bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo'lgan.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialektal tarkibi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

Qipchoq lahjasi. O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila guruh vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do'rmon, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud¹⁶.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining

¹⁶ Qipchoq lahjasining urug' va qabilalari X. Doniyorov tomonidan mufassal yoritilgan. Qarang: X. Дониёров. Ўзбек халқининг шажара ва шеваляри. — Тошкент: ФАН, 1968.

Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

Toshkent guruhi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipdagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

Jizzax dialekti. Bunga Jizzax, Xos(Xovos) Qashqadaryodagi Po'loti, Mo'loti, Boyterak shevalari kiritilgan.

Qarshi guruhi.

Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrizabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

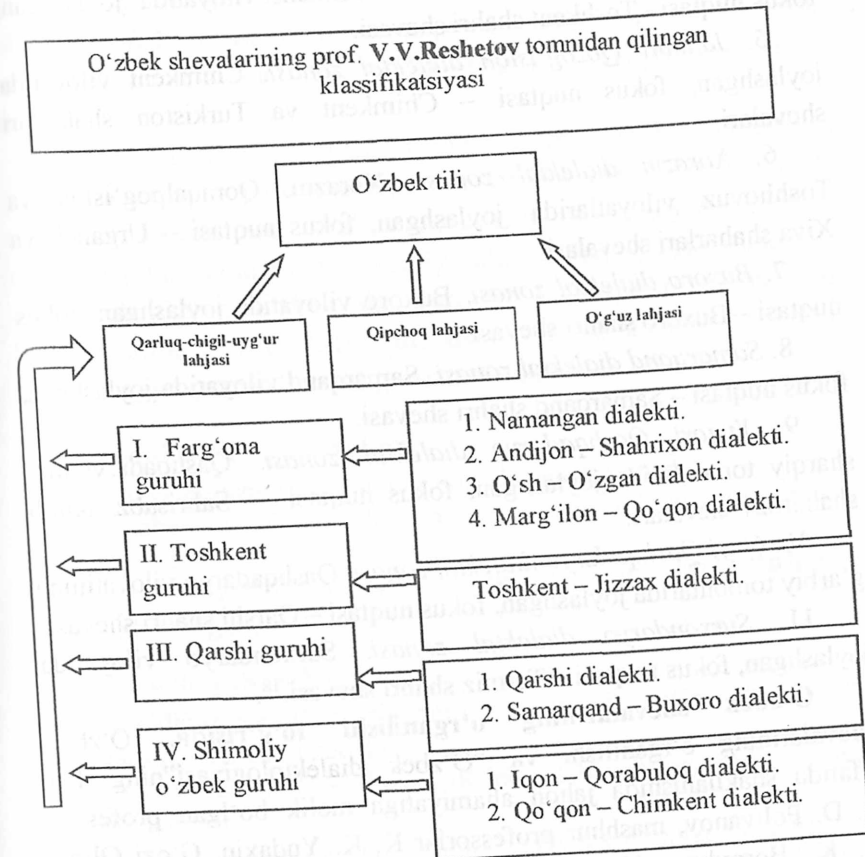
Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

Shimoliy o'zbek guruhi.

Iqon-Qorabuloq dialekti. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish jarayonida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

Turkiston-Chimkent dialekti. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz tili elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi (13-rasm).

13-rasm

O'zbek shevalari lingvistik geografiya tamoyillari asosida ham tasnif qilingan. A. Jo'rayev *fokus nuqtasi* tamoyili asosida o'zbek shevalarining 11 zonasini belgilagan. Ular quyidagilar:

1. *Janubiy-sharqiy dialektal zona.* U Andijon va Osh viloyatlarida joylashgan, fokus nuqtasi – Andijon va Osh shaharlari shevalari.

2. *Shimoliy Farg'ona dialektal zonasi.* Namangan viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Namangan shahri shevasi.

3. *Janubiy-g'arbiy dialektal zona.* Farg'ona viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Qo'qon, Marg'ulon, Farg'ona shaharlari shevalari.

Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish, o'z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra, o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik

punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekiston territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent¹⁷; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik shakllarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi.

Bu lahjani tubandagi guruhlariga ajratish mumkin:

Farg'ona guruhi. U bir necha dialektlarni o'z ichiga oladi:

Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

O'sh-O'zgan dialekti. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

¹⁷ Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent shevalarining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiritilishiga qo'shilib bo'lmaydi. Bu shevalar o'g'uz lahjasiga o'g'ir. — A.S.

4. *Toshkent dialektal zonasi*. Toshkent viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Toshkent shahri shevasi.

5. *Janubiy Qozog'iston dialektal zonasi*. Chimkent viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Chimkent va Turkiston shaharlari shevalari.

6. *Xorazm dialektal zonasi*. Xorazm, Qoraqalpog'iston va Toshhovuz viloyatlarida joylashgan, fokus nuqtasi - Urganch va Xiva shaharlari shevalari.

7. *Buxoro dialektal zonasi*. Buxoro viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Buxoro shahri shevasi.

8. *Samarqand dialektal zonasi*. Samarqand viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Samarqand shahri shevasi.

9. *Yuqori Qashqadaryo dialektal zonasi*. Qashqadaryoning sharqiy tomonlarida joylashgan, fokus nuqtasi - Sahrisabz, Kitob shaharlari shevalari.

10. *Quyi Qashqadaryo dialektal zonasi*. Qashqadaryo viloyatining g'arbiy tomonlarida joylashgan, fokus nuqtasi - Qarshi shahri shevasi.

11. *Surxondaryo dialektal zonasi*. Surxondaryo viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Termiz shahri shevasi.¹⁸

O'zbek shevalarining o'rganilishi to'g'risida. O'zbek shevalarining o'rganilishi va "O'zbek dialektologiyasi"ning fan sifatida shakllanishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor Y. D. Polivanov, mashhur professorlar K. K. Yudaxin, G'ozzi Olim, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar bilan birgalikda keyingi davrlarda yuksak ilmiy darajali va iste'dodli mahalliy olimlar yetishib chiqdi. Ular M. Mirzayev, F. Abdullayev, S. Ibrohimov, H. G'ulomov, Y. G'ulomov, A. Aliyev, A. Shermatov, A. Jo'rayev, O. Madrahimov, T. Yo'ldoshev, N. Rajabov, X. Doniyorov, T. Nafasov, Q. Muhammadjonov, Y. Ibrohimov, N. Murodova kabilardir. Shuningdek, 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan va olib

¹⁸ Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. - Ташкент: Фан, 1991. - С. 65-66,

bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va aksariyat lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi, lingvistik geografiyaga asos solindi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot obyekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatdan o'rganilishi kerak, o'zbek shevalarining atlas yaratilishi dolzarb bo'lib turibdi. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Gibridizatsiya [hubridization] - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

Klaster [cluster] - sheva, dialekt, lahjalarning yagona tilga yaqinik darajasi.

Metisatsiya [metisation] - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Shevalarni tasnif qilish [classification of dialect] - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Til sistematikasi [linguistic systematization] - tilning to'rt a'zoli shkalasi (til-lahja-dialekt-sheva).

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar
(An'anadagi transkripsiyada yozib olingan matnlar)

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бѣ:вѣммән. Хъзър он уч сотъх йеръм бѣ.
Йермъ тѣк, йермъгә мевэлъй дәрәхлә еккәммән. элмә-пәлмә, нәк
пәк дьгәндәй — хәммәсѣ бѣ: . Әзгынә сәвзъ-пѣйәз, кәртъшкәйәм
еккәммән, йегулувгә йәрәшә. Бәллә дәләдә ышләшәдъ. Қаръп
қәлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләп келдъм. Хъзъ(р) тәмәркәгә
еккән нәрсәлә:гә, тәккә кәрәп турәмән. Джъм туръболәдъ
дѣйѣсмъ, ышләп оргәнгән (оргәннән) эдәмгә. Йәздә дәлә бәгъдә
кәрәвүлчълъйәм қыләмән, бәлләгә йәрдәм босън дъп. Ышқъп,
қъмьлләп тургәнә нъме йессън. Қъмьлләсән қър эшәсән
дѣйѣшкән. Келъң, сьзгә бѣ:дәрчълъйдән гәпъръ берәқәлъй.
Бѣ:нъйәм джә: ышъ коп боләдъ. Еттә кохләм тәк эчъләдъ, шорәсѣ
осъп кетмәстән. Пәйәлә сьңгән, бәгәзлә чушъп кеткәм босә,
ышқәм, бәшқәттән ышләнәдъ. Бу шундә: боләдъ - сьңгән пәйәнъ
әп тәшәп, оннъгә йеңгъ пәйә қойъләдъ, кегън пәйәлә егъп ышқәм
қълънәдъ. Пәйәгә йәмбәшләтъп бәгәз бәйләнәдъ. Бәгәзъ ыстәй
мънәм бәйлъйвуз. Тәллъ ыңгъчкә нәвдәсънъ ыстәй дѣйвуз. Кегън
тәккъ ышқәмгә котәрәвуз. Нәвдәләрънъ тәрәп, чытәмьнәм
бәгәзгә бәйләп қойәвуз. Йәздә тәк осъп, ышқәммъ орап кеткәндә
хәмтәв (< хәмтәк) қыләвуз. Бомәсә, нәвдә пышмъй қыләдъ, узымәм
бемәзә боләдъ. Хәмтәв қыгәндә, кун йәхшъ чушәдъ. Нәвдәйәм
пышәдъ, узымәм шърәлъ боләдъ. Кун йәхшъ чушъшъйчун
бә:йләнъ йульп тәшәшъ хәмтәв дѣйвуз. Узым пышкәндә,
ышқәммъ устыгә бәгъгъ оттәсгә хәвзә қыләвуз. Хәвзәдә отърып
кушшъ қоръйвуз. Йәздә тут пышъгәдәм бәшләп кәрәйәлә:,
чуғурчу: келәдъ. Қоръп турмәсән, узымъ шълъп кетәдъ.
Тәртәрәй чәлсән қчәдъ. Әнув кәттә йәңнә:гәйәм қәңгърә: қып
қойәмән, куш қоръшкә. Қәңгърә:нъ пәкърдән қыләмән. Пәкъррә
ычъгә бытгә темъррә эсылтъръп бәйләп, пәкъррә йәңнә:нъ учъгә
эсъп қойәмән. Ычъдәгъ темъргә кәңәп бәйләп хәвзәгә тәртъп

кәләмән. Хәвзәдән туръп кәңәппъ тәртъп қәсәм, дәрәң-дурунн
қып кетәдъ, куш бәләсѣ йоләп қоръшчъ. Хәвзәдә йәтәмән,
кушшъ эвзъ кесә, йәткән джәйъмдә кәңәппъ тәртъп қойәмән,
қәңгърә: джәрәңләп кетәдъ, куш бәккә йоләмъйдъ. Кечәсѣйәм
хәвзәдә йәтәмән. Йәзъ ыссық дъм кечәләръйәм оттә (<у ерда)
гър-гър шәмәл. Хәвзәдә йәтшшъйәм гәшгъ бѣ: . Бу йыл йәздә
бър келъйла. Хәвзәгә джәй қыбърәмән, ошәндә бәләсѣс хәвзәнъ
гәшгънъ. Еттәмән ыккъ вәш шәкәрәңгулль (тож. шакар ангур)
сүвгә сәп, муздәй қып беръй, кәрсълләтъп йәп қоръң, ошәндә
бәләсѣс бәгъгъ, узымъ хәсѣйәтънъ. Узым джәңтәвэрәм мъң бър
дәрткә дәвә. Е, рәстәнәм бәннъмә дьвәстүвдъм. Хъ, бѣ:дәрчълъйгә
кесәв (< келсак), куздә узымлә узып элтъңнәндән кегън тәккъ
комъш керәй. Комъшдән элдън узымъ зәңгъ нәвдәләрънъ
ышқәмдән чушъръп хәсъләсъз нәвдәлә кесъп тәшләнәдъ. Кегън
қәңдә: қылънәдъ. Узымъ нәвдәләрънъ йыгъп, бәйләп қуйышшъ
қәңдә: дѣйвуз. Қәңдә: қыгәндә, узымъ нәвдәләръ йәткызылып,
узын қып нәвдәмьнәм бәйләп қойъләдъ. Кегън устыдән бәрдъ
йәпсәйәм боләдъ, турпә: йәпсәйәм боләдъ. Мән бәрдъгә комәмән.
Әнув кәләвәттъ устыдәгъ тәк әймәкъ. Унъ коммъймән, оргәннән,
қыштәйәм турвурәдъ. Әнувнъйәм әймәкъ қымә:чъмән. Джъйдәнъ
устыга чъкәрәврәмән. Ошәнъ устыдә сәп йәтвурсън, хәвлъгәйәм
сәйә берәдъ. Келгусъ йыл мәмбъ қърмъскәнъ пәрхъш қымә:чъмән,
пәрхъш қып қопәйтърәмән. Мундәнәм бытгә соръ қып қойъй,
йәхшъ турәдъгән узым, мәғъзъйәм кәттәқорғәннъкәдән
қәлшмъйдъ. Қәләмчәсәдән сьзгәйәм бытгә екъп беръй,
бәхәнәмьнәм узымълъй боп қәләсѣс, узымълъй ойгә нъмә йессън,
о:льм.

Farg'ona shevasi

Ertaklar

Бър кун девәнайъ Мәшрәп сәхрәгә сәйыл еткәнъ чъккәнъдъ.
Сәхрәдә бәрәйәтъп әтрәпгә кәрәсә бър дейқән қош
хәйдәйәткәнъмъш. Дейқән қош хәйдәрәкән-у, Мәшрәптъ йәзгән
ғәзәлләрәдән бърънъ бузып қуйләйткәнънъ ышътыпъ. Дейқән

хөйдөлгөн шудгарды мэлэ бэсэп өткөч, Мәшрәбь девәнэ мэлэ бэсэлгән йердэ әйәк вә қолларьмьнән бузыпты. Бунь коргән дейкән „дә:д-пәрийст“ қылып: „Ей девәнәй Мәшрәп, не сәвәптуркьм, мәнъ мэлэ бәскән йерьмьмь бузәсән?“ – депть, унә джәвәбән девәнәй Мәшрәп: “Сәнъ мэлэ бәскән йерьинь шул сәвәптын буздымкь, мәнъ йәзгән ғәзәльмь бузып әйтйәпсән”, депть. Дейкән Мәшрәптән узр сорәпть.

Борь бьлән тулкь екаләсә джә: қалън дос большыпты. Улар бьр кун бьр дәштә кетыйкәнтәрәдә джәдә қәннъләрә эчкәп, ньмә қылышнъ бьлышмәстән, у йәк-бу йәкләригә қарәшәкь, узәкә бьр бәғ (бәх) корьныпты корғәндә ьчдә. Унә йәқьн бәрышыпты, йәқьн бәрышып узьм оғьллъх қьмәхчъ волышыпты. Қарәшәкь, корғән джәдә бәләт әкән. Ньмә қылышнъ бьлышмәстән қарәшә, эмьзый(к) тургәнәкән. Шу эмьзыйдән бьр бәлэ қылып қьсылып йәтп отышыпты екаләсә, шундә тулкь борьгә бьр гәп әйтпты: “Узьмләр хоп пышыпты йетылып, узьмдә шундәй йьйлъккь тойып бунньмьздән чькып кессьн”, - дьпты. Рә:сә узьмдә екаләсә йьйдь. Тулкь шундә хьйлә ьшләтыпты. Хьйлә ьшләтып, бунньгә бьр узьмдә тьқьзәпты - екалә бунньгә узьмдә тьқьзәлып, борьгә: “Хәлйәм қәннън тоймәдымь”, - депть. Борь унъ сәрә шәштылып, қьзькып йу:рыпты узьмдә. Әхьрь, қәннъ йәрылып кетәдыгән дәрәджәгә йетп қәпты. Шундә тулкь дувәлдә устыгә ь:рғып чькьзәлып, хә:дып: “Бәғбән әкә, оғьрь кеттә-йә:”, - деп чәқьро:рыпты. Шундә борь ньмә қылышнъ бьлмәстән эмьзьккә йугьрсә, эмьзьккә сьғмәпты. Дувәлгәйәм ьргьйәлмәпты. Шундә бәғбән чькып қалып, рә:сә тохмағләп урыпты. Чәлә ольй қылып тәшләпты. Шундә бәғбән ендә борьнъ олып қәлдә деп кетыпты әркәсьгә қарәп. Шундә келтейдә зәрбьгә борьнъ йегән узьмләрә чькып кетыпты. Тулкь дәрров дувәлдән ьргып чушыпты хәл-әхвәл сорәгәнъ. Тулкь әлдьнъ элып, борьгә әйтпты-дә: “Мәнйәм әниердә рә:сә кәлтейләштъ. Екалә бьқьнъмь эләлмәй қәлдьм. Тур ендә кетәмьз”, - депть борьгә. Борьйәм “мәйлъ бә:мәсә” деп эмьзыйдән әлдьн отыпты. Әркәсьдән тулкьвәй отыпты. Қарәсә,

борь джә: хәлләсләп кетәйткәнъмьш. Тулкь ойләп корьп қарәсә, борь әлдьн кетйәпты. Кейьн тулкь “вәй әйәғьм!”- деп әхсәғләнып йурйәпты. Унә борьнъ рәхмь келып: “Кә, әркәмгә мьнвәл, бә:мәсәм”, - депть. Шундә тулкь мьнвәлып: “Хьх ешәғьм, сәнъ әлдәмәсәм қьмь әлдәймән”, - деп борьнъ мьнъп тәккә қарәп чькып кетыпты. Шу мьнән борьмьнән тулкь мурәдъ мәхсәтьгә йетыпты.

Namangan shevasi

Suhbat

Күлләдән бьр күн оттәғьмьмьнәм тәғәммькьгә кьрүдүт, бьззә йәңчәм қәшшъ (қарши) әддъ, шьйпәңгә откузды. Ендә әлдьмьзгә у-бу қойып түрүддә, шу вәхтгә қәшнушь кетьккә чькып қәддә.

- Қәшну, кетьғьңьздән бәсә бьр кәсә берьн.

- Бьр хурмәчә қәлуддъ, ьндыгьнә гүзәргә сәткәнъ эпчып кеттйә.

- Есьзгьнә, зәддәв-мәддәвйәм йә:мь, бәшымьмь тәтәләвәлйә дудум.

- Зәддәв йәғ-у, өзьмьзгә эп қойгәндьм, өшәндән берәкәлйә, бәшьңьзгә вәсә.

- Худәйз, мәльңьз гәмуш вәсун, йәлымьмь йәқьн || йәқьн қылдыз. Вәй қәшну, шәшылгәнъмьнән хәл сорәшәм есьмнән чьп қәпты, ендә сорәшәйнүк: түзүмьсәз. Түнүкүн тәвьңьз йәғ деп ьшытып хьлә йьрағьм әчьшмәсә.

-Хә, ендә түзүмән. Духтур келып қарәп, дәр-мәрә йәзып берүддә ьчп әнчә өзүмгә кәп қәддьм.

-Йәләй әйәлләрәньңьз бәхтыгә түзү волун. Еткәндәй, оғьздән хәт келүттьмь? Тьнчәкәммь?

-Хә, келүттъ, тьнчъмуш, ойнәп-күлүп йургәнъмуш. Ык-уч кун бәддә рәсьм йувәрыпты, ғәләтә әркәсьдә пәпугъ вәр шәпкәләдән кьйвәпты.

-Хә тузу:, тьнч вәсә вәпты. Оғьлз бәмәсә морйәгәкәндә пәпугъ шәпкә кьйгән вәсә.

-Хә, шунәкәймуш.

-Вәй өлмәсәм, эшшә кып, дәмләп чыкырдым, ендә ләнджәм боп кәддә. Өткән сә:р шунәкә тәкыг эш кылу:ддым тә:г эп, кырмач боп кәптә. Хоп көрәшгүнчә хәй, йокәсә.

-Хәй.

Уннән кы:н йәнәчәмәз бәззә элдәмәзгә кеп: "Сыланыйәм зерыктәрвәддуммә... хәтунләгә гәб босә. Шуньчун әйтәшәддә: еләккә чыккән хәтуннә еллыг эгуз гәпә вәр деп. Тәкәмәз бәрвоп кәлдүмә, боддә гәппә бәйтәверәмәз. Хәй, әбәң түзүмә, әчәндәйәм йүрәптәләмә, үкәләрың".

-Хә, хәммәләрә йәхшә, кырсәң сорәп кой дейәшудә.

-Сәломәт болуссун, хәч келәйәм демейсәлә.

-Көрмейсәмә, ышлә джудә коп, ендә муннән бәкә кеп турәмәз. Хәй, ендә бәз турәйлук, бәр ышмәнәм бәджджәйгә кетуткәндүг бейгә кырьвотәйлүг деп кәлдәм, Мәну: эшнәммәйәм бәшләп кыраведдәм.

-Жудә йәхшә кыпсәлә-дә. Джә тез кәйтуссәлә-йә, э:кәт-п:кәт кысә: бәләддә, әхәр.

-Ышмәз зәрурәг, бәшкә күнә келәрмәз.

-Хәй... дарәп кетуссәләйә, тә:бә, бәшкә келыйна, бомәсә.

Kitob tumani Ayronchi qishlog'i shevasi

Бәзәддә кышлук халкы кыйәнә, бәлгәл, ходжә уруғләрдән. Бәзә еннә шу уруғләдән ургып кәгән-дә. Кадәм әкәль-укәль мәлдәр кышләр богән дыйдылар, улә туйә сәвгән, кой сәвгән, әйрән кыған.

Бәз әктыб боп келлык, ыгьрмә сәккызынчә йыл йер токәтыш боллы, ыгьрмә тоққызынчә йылгә келтып кәлхәзләштк. Бәр селсәвт бойычә мен кәлхәс рәйыс боллым. Бәр әйдән сәғум бәздә селсәвтты рәйыс кып койдыла, "еккә йыл ышләдәм. Кышлук-кышлуккә кәлхәс тузуллы. "Оттыз "еккынчә йыл "Гәләбә" кәлхәз боллы, "екки йылләң кейын уштә кышлук - Әчәмәйлә,

Кайчтыл, Әйрәнчә бәр кәлхәс боллы. Кейын йәнә кәлхәзлә бәлләштә. Қыр бәрынчә йыл йәнә бәздә рәйыс кып сәйладтыла. "Ошә йылы хәсәл йәхшә бомәдә. Рә:бәр ози буйрук кып, ыш көрсәтмәсә бекәр-дә. Қыр бәрынчә йыл уруш боп кәллы, ыгьлләддә урушкә йүвәрәйәппыз. Шуйтып, қыр "еккынчә йылгә бәрып кәлхәзәмәзгә куч кәм кәллы. Ә:рәнум мәнән өзәмәс сув сувәргәммәз, сәзгә, бу кышыгә охшәгән ыгьлләр кейгә, бәзгә уштә тәрә:тәр бәрьдә, ышләвчәлә ыгьлләгән хәммәгәнәсә әйәл. "Ошә вәхлә хәм шәлә екәйдк, хәм пәхтә. "Онәккынчә мәттән ләйшәннә чүшәйдк, әпрыл әйыгә дәвур шәләнә егәб боләйдк. Сәғун пәхтәнә егәйдк. Тәрә:тылләрәмәз гә: йурәдә, гә: йәтәдә, жәнвәр ков егсә, беш-әлтә гектәр егәйдә, ыгьрмәтә-оттыстә әт селкә мәнән чыгытгы егәб боләйдк. Хәммә нессә пәхтәгә карәтыләйдә. Медәмәс кып сәвун, чәй, шәкәр, чыт тәхсәмләйдк. Чытты карасәнә әләсәзмә, сурпынә әләсәзмә. Кайсә керә: босә әләйдәс, гәллайәм шуннәг. Кәлхуччәләйәм йәхшә ышләйдә, хәммә тәң әзәннән ышкә чыгәдә, хәддә йоғдыккә бәрәнтә чығмәй кәсә. Шуйтып, хәр йылы дәвләткә пәхтәнә пыләнәдән әшәрып тәпшәрып турдык-тә. Бәр хып кышлә әрдән әллы, "оттуз беш-оттуз әлтә әрәвә пәхтәнә өзә кәшкәкә сәлтып, бәр кыш тәрәзыйә тәрттып берып келәйдә, полә-шолә дегән гәб бомәйды.

Шәкәр ләвләвәнйәм көв егәйдк. Бәр кун кәлхуччәләддә хәммәсәнә бәр от бәскән әңнәр бәрьдә, ләвләвә егылгән, шуннә әп чыхтым, ыдәрәгәйәм хәч кып кәмәдә, хәммә бәлә-чәкәләрә мәнән чыгдә. Бәттә ынварсәлмәз бә. Бәр вәштән чуштым-дә хәммәгә сәнәб бәддәм, бәр хәттән тыйды, озымәм әллым. Йәгәнәдән чыккәнәнә әп кетыйла дедәм, чуччә шәкәр ләвләвә-дә, хәммә терып-терып әп кетәйдә. Карәсәм, рәйәннә вәкылләрәйәм бо:рә келәйәптә-дә. Бәр упәлнәмәчә бәрьдә, бәр вәх ләп ыгып әллымәзгә кеп кәллы. Шу турушкә, хәшәр кыпсән-дә, дедә. Кейын рәйкум бәвә кеп кәллы, кечкурун, бойрәгә чәкәддә.

Кечкәчә хәммәсәнә чәвәп тәйләдк, кәмәдә еннә. Рәйкумбәвә ләвләвәнә пәйдәсә кәттә деп гәпырып-гәпырып кеп,

кейин бьзэддъ махтап башкэ райьслэрдъ къзэртърдъ. Еннъ бьзэ зпъннъккэ отып коллък. Бър сувэръп, сувэргэннэ кейн тэйи бошэйдъ, кэвлэп хэр-хэр джейгэ уйдык, шүйтып хэммэ джэйдъ лэвлэвъ бэсып кеттъ, хэсыллъ тэхсыллэйдък, чът кесэ кэлхэска дэррэв хэсэвлэп чыгамъз, қанъ неччъ метъддэн тыйэ:дъ, сэгун хэвэр қыламъз, Ғалланъ қол мьнэн орып, хом мьнэн йәнчэйдък, ынтьзэм шуннэй каттъ едыкъ, йәнчъң, сэв(у)ръң, тэййэллэң, некъи хыйәнэт қымэң, дьйдъм.

“Ошэ вэглэр кэлхуччылэрдэ мэлэм кувъдъ, шунчэ мэл кэлхэздъ йерънъ бэсмэгчъйдъ. Кэлхэздъ нэньнъ йесэң, хэлэллэв йе, дейдыг-дэ, эдэмлэгэ, сьз пьрэнть эркэсьнъ мэкэмлэсэ:нъз, пьрэнткэ йэддэм бергәнъңз шо болэ:дъ, дьйдък.

Бър джэйгэ шэль екъведък, эдэмнъ кэмлыгъдэн, когэрып чыгып, кейн “от бэсып кеттъ, шундэй босэйэм, бър розгэргэ бър туннэчэ шэль тьйдъ. Бър кун рэйкумбэвэ чакърып: “Сеңдэ эт-хокъз йетъшмэйдъм?”- деп сорады.

Бър кун ьстъмэ зорэлэйвьддъ, баданьмнэ вэрэджэ къръвьддъ, хыпэ даушым пьттъ, “ентъкып-“ентъкып нэпэс элэмэң, эйэлъм бър мэмэ чакъргәнэкэң, у қолънъ шутып тэмэғмнэ эп кельвьддъ: “Е, қой, қой”,- дедъм. Сув ьччэм отмэйдъ. Соғун қарэсэм, бэдърлэп уч қышъ оқыйвьддъ, эйэлъмнъ чэкъръв эйттъм: “Бър қышъгэ буйур, шэ:рдэн тэвэ:мэ, Ғузэддэн тэвэ:мэ бър вьрэч тэпсэ-дэ, йувэрсэ”, - дедъм. Қарэсэм, әвхэл шо. Соғун шэ:рдэн вьрэч кев эп кеттъ менъ, ендъ йстыпән, бэ:рьсэ өзъчэ гәпләшәйәптъ, қулзғымнэ кърэдъ, чушуммәймән уләддъ гәвьгә, хыштьмәнъ бълмәймән, некъи нәпәс гьтәккьнә рошәм боллъ бэргәннэң кейн. Шутып, әпәрәстә қып түзәлып кеттъм. “Еннъ эдэмлэгэ белбувэрдэн йугэрьдэн йэрэ чъхсэ, меңа йувэрсъң, дедъм. Бър қышънъ сәньдән бър сом дегән йэмән йэрэ чыгыптъ, бәхшыңнә, пәлчыңнә йугурәвьрәсәммә, бэр чолзг вьрәчкә, деп қәғәз йәзъб бердъм. Тағъ бытгәсьнъ қарәсәм уштәсь оқув йә:птъ, тэмәхтъ бър тэмәнънъ қысьв эгән, хыллә нәпәс эләдъ. әзър

вьрәчкә бэр, деп жөнәтьв йувәрдъм.

Кэлхэзгэ йеттъ йуз гектар эвъ йер бэр ьдъ, сув йетъшмэйдъ, кум бэтыш пэйтъ ту:рь эллыгэ бэддъм. Вэтхузгэ ьшлэгән устэ қышъ бош кетэ:мә, менә сув берәсәммә, йохмә?- дедъм. Сув учун уруш-соғъшәм боп турәт(ь)тә еннъ. Бу гәвьңң қой, улум, дедъ.

Нькэ тойдэ әрзъ-хәвсэ бэр-ку:, нә қышълэ тоққьс тэвэқ қыладъла, йыгът бергән нессәдән тоққьс хып тәвэм қыладъ: әнәр, хәлвэ, нән, шәшлкъ..., хәммә қәссыгә сәлывәләдъ. Той кунъ бър қәс йэзъп қойәллә, шу қәсқә қым қәнчә тәйләсә тәйләйдъ, пуллъ кыйэв тэмәңнә тәпшырәллә. Шу кунъ хәмсәйә хәвлъгә қыз дугәнәләр мьнән “отгьрадъ, қызъ вәкыльнъ сораб бэрәллә(р). Кәмпьрләр ләләләддъ гүп-гүп урып, тезрә: гәпър деб мәжмур қыгәннәй қыләллә. Шунъ учун вәкыл сорап кегәллә кәмпылэгә пул берәдъ. “Еннъ қыз қымнә вәкыльнъ бергәм босә, шунъ гәвь гәп боләдъ. Ыгът тэмән әйәлләр ьгъттъ қыпъдән, тонъдән ь:нә откәрып турады, кейн ьгът ектә жорәсь мьнән чъмьлпкъқә къръп учовьйәм сәлэм сәләдъ. Кәмпыллә: “... ков йәшәсьн! Мьң йәшәсьн!”- қып қәләллә(р). Еккъ жорәнъ кыйэвбәшләтәр дейдълә. Улэгә әтәп қалпқә, қәс (белбоғ), тәвэм тәттып эллыгә қойәллә, бэркәшъгә пул тәйләп, улә элып кетәллә. Пуллъ қыздъ енәсьгә берәллә(р). Келъннъйәм кыйэвдъ эллыгә қыйьрып қойәллә(р), ойгә эдәм толә боләдъ. Кейн келъң-кыйэвдъ хешләр чъмьлпкъқә қарәп сәчәллә.

Еттәмьнәң қәйіннәсь кыйэвдъ қәшъгә чынтәвәх, чәйнъ-пыйәлә, бэркәш кетърып қойәдъ. Кыйэв унъ элып кетәдъ. Нәмзэ әсьргә бәрп қыз эткә мьнып кыйэвдъкыйә жөнәйдъ. Йоллэгә бақам тутәллә эдәмлә, қыздъ мьндьрьб бэргъч йә әкәсь, йә уқәсь улэгә пул берәдъ. Қыз эт мьнән әлэвдъ гьддъдән әйналәдъ, қыздъ ьгът котәръв эләдъ. Кейн бетәчәръ, джойығаръ қыз коддъсь боләдъ. Қыз коддъгә қыздъ этә-енәсь коргәнъ келып, хәпәвән, эттуйзқ эп кебберәдъ.

Kitob tumani Chechak shevasi

Бър йль, йгъллыг вэхтмга басмачьлардъ кольга чүшкәммән. Ғалла алыш үчән Пәйшәммән бәзәрҗа үч кышъ боп бәрдык Ек(к)кышъ бьргә кышлэгдән бәрдык-тә, бьттәмьз бәзәрдән кошыллык, уштә боп ғалла эләмьс деб бәрувдык, бьр кышлэкка бәрп йтгьк//джаттык. Бьздь бьр эшнәмьс бәрды, шу йьертп бәрды-дә, кыйн шу кышлэкка йтгьк//джаттык. Шоордән, ендь хәзәрҗ хәсәпкә бьр йүзү он келә бувдай элльм, бьр хәмрәйм йетмыш келә элль, бьр хәмрәймьс кыр келә элль, хәммәс боп екк йүзү йегьрмә келә ғалла элльк-тә. У вәхт ғалла мьнән куннузгә йуруш кыйн. Кечәс хәйдәймьс деп ошергә йтгьк//джаттык. Шу йткән эхшам(м)мьс хава булут боп қараңлыг болль, пьчъ хава йьгды, йурәлмәдык-тә йтгьп кәлльк Куннузгәйм жонәлмәдык, бу эхшәм йонәдык, эй эйдьн болль, хава ғувәр-пувәр бомәды, джә бьр қрәв чүшүп, эйдьн боп, эльстағ йолләр коруньп, шүтп, учәв(ь)мьс келәйәтүвдук-ко,... хей, берйәгдән, элльмьздән, шо кышлэгдән чьҗп бьр йетгь-сәккьс келәметьрләр йурувдык, элльмьздән уч элль(к), шо эльстән бьлдьрәп бьзә(р)гә қарәп кельвьрды. Бьзә бьйак(к)а қарап кетвьвердык, улә бьзә(р)гә қарәп кельвьрды, шо, бьр-бьрмьзгә қаршъ кельвьрдык-тә. Бьзәдән отгь-йу қайтп бьйақа отгь-дә „тохтаннар" дьды. Хоп, тохтадык.

-Қайердән чыхтйнер? - деп сорәды.

-Хә, мәнә шу кышләхтән.

-Хоп, қеддән сьләрдык?

-Бьзәрдык Кьтәптән.

-Ньмә бу эртқалларьн?

-Бувдәй...

-Хоп, қәйтәр бергә - дедь-дә, шәннәң кейн бьзәрды қәйтәрды, учәвньйәм кыймь түзүй. Хәмрәймьзды екәвдән ғаллань элдь-дә, меңә ьндәмәй турды. Соғун меңә келль-дә, сен кьм, дедь. Лекьн хәмрәйләрьм шун(д)әйчә йүргән кышгьды, меңә пьрәстәйгьнә хәмрәйды.

Бьйәхтән кегән хәмрәйә әйтгь: “Мунь менән әйтгьшъ отьрәсәммь, мунь мәргь бьттә пәчәх-тә, бьттә пәчәгды бер, әнә джак(к)а йумәләтп тәйлә-қой-дә”, - дьды. Шун(д)әй дегәннән кә:н қохтум. Мен әйтгьм, хә, бу бәсмәчйәкән, еннь бьлльм, нәвдә этп тәйләмәсьн, деп йәңәгьйә: “Сорамагды айбъ джох сьзләр кьм боләсьсләр”, - дедьм.

- Е, мень ертә Чьрәхчә бәрсән, бьләсән, мень кьмлыгьмнь, - дедь.

Бьчмнә Чьрәхчә бәрмәстән шейгә бьр ьш қып қоймәсә, деп қорқайәппән. Кейн бьр вахт бьттәсә келль-дә, шо мьнән коб мәйдә-чүйдә қьв отьрмә, дедь, эттән чүштүм-у, эттә устыгә бувдәй эртгьғань:йдь, шу эртгьғань мьнән эттә йьләвдән олль-дә: “эттә бьйак(к)а бер”, - дьды. “Бу менькә йемәс, мень некьн бьрәвдән қа(р)здәр қьласьләр, меннән ундурув эләт(ь)тә”, - дьдым. Еннь мәйдә-чүйдә десәм, бьнньмә зәләләнтьрп, этп-пәтп тәйләмәсьн дьймән, кечәс бьр әвләх чолгә. Ек(к) хәмрәйм чо:т ьннәмәй турпгь. Гәпурувувудьм, бу мә:мәдәнә мәнән әйтгьшъ отьрмә, әйтгьшәң ертәмәңнәчә дәвур сень әйләнтьрәды, гәб тәвуб берәйкән. “Мунь, әйтгьм-ко сенә, әйтгьшъ отьргунчә бьр пәчәгды бер, шунь мьнән чукурғә әвдарп тәйлә, қәлувурәт(ь)-тә”, - дьды. Сәғун эттә йүлөвньн бәддьм, “мә!” дьдым. эттә йүлөвньн шуннәй элль-дә, хәй нәрәләкқә бьр беш мьтәр-элтә мьтәр джәй-гә бьттәсәгә етгьб берды. Буньсә меңә, элльмнә кельп қарамат(ь)-да, шу, чәппә қарап турупгь. эттә йетәләб бәрды-дә, йүлөвньн унә бәдды-дә, соғун:

- Қань еннь, больйнер, сьләрды мәнә шу йол топпә-торь Чьрәхчәгә әбрәды, - дьды, - кәтә йол өзә некьн. Шо Джәмнән келәйткән кәтә йол озь, шу йолгә тушьрды-йу, топпә-тогрь келәвурәсәлә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәңәм этләсән, бу тәмәңнә чьхсәңәм этләсән, - дедь-дә, хәйдәды. Бьттәсә бир омбьр мьтәр элльн, бьттәсә бьр омбьр мьтәр кейн, элльдәгьн қолгә ләгән// нәгән бәр, кьйндәгьн қолгә мьлгь. Мьлгь, шу, пәнштьрәгә охшәгән мьлгь-у, пәнштьрәлгьньйәм әньгьнә

куватладь. Мана қарап қазь: “Йи:пәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нънда бърәв ба:мәдъ?” - дәп сорады. Мән айттым: “Иби, - дәдъм, - мән йи:пәкнъ “оғылламадъм, - дәдъм, - мәнъ “өзъм әр ва:қьттан “ө:й йа:на бър гәлып гьтәмән, мән гәсәм, йи:пәкнъ “оғыллананьна үч гү:н боған экән, йәнә мән “унъ кьм мьнән “оғыллйман?” - дәдъм. Қазь мәнъ гәлпмә ку:лақ салмадам, маңа: “Қьрк тьлла төлйсән”, - дәп хә:күм чьқарды. Шүндәтп, а:там бар ду:йнасьнъ сатып, зо:рдан қьрк тьлла төләп, мәнъ кутқарып алвәдъ (Хива шахри).

Айзада

Бър варәкән, бър йөгәкән, бър па:шшанъ А:йзада дьйән қызь варәкән. бър гү:нъ А:йзада а:тась вьлән шәтрәнч “ойнйды, а:тасьнъ утады. А:тасьна и:ззә вәрып: ““ө:йнъ “ө:й әтәдо:нам ха:тн, “ө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тн”, - дьйды. “уннан соң, а:тась: “Йәнә “ойнймыс”, - дьйды. Йәнә:м “ойнйдыла. А:йзада йәнә “ойнап, а:тасьнъ утады, үчынжъ мәртә “ойнағанда:м шунныйн болады. А:йзада йәнә а:тасьна и:ззә вәрып: ““ө:йнъ “ө:й әтәдо:нам ха:тн, “ө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тн”, - дьйды. А:йзаданъ а:тась уйалып чьқып гьтәды. Па:шша қызьнъ сөзьнә дьм қарь гәләдъда:н, са:райна варып: “Жа:лладла, барьң, қызьмнъ “өлдърьң”, - дьйды. Па:шшанъ бър ха:қьлпқ вәзи:рь варәкән, и:шу вәзи:рь: “Па:шшайм, бьлйән бьлып сәллйды, бьлмәйән гүлп сәллйды, навчун “өлдърәмьс, сәвәпнъ айтъң!” - дьйды. Па:шша бо:ан гә:пнъ айтады. Ха:қьлпқ вәзи:рь: ““унныйн о:са, “өз қызьнънъ “өлдърп нәтәсьз, “өлдърмьйн бър ди:ва:на:а вәрәмьс, жазасьнъ тартып йүрьвәрсьн”, - дьйды.

Шуннан соң қызьнъ чәлпкә чьқарадыла. Чәлдә Мә:ткәръм дьйән бър кәммә:л йантақ чапып йүрьәнәкән. Вәзи:р Мә:ткәръмнъ кьчьрады, Мә:ткәръм вәзи:рнъ йа:нъна гәләды. Соң: “Саңа и:шу қызьнъ вәрәмә, аласамь?” - дьйды. Мә:ткәръм: “Йоқ, маңа ха:тн гәрәкмьйды!” - дәп қалтьрьйды. Вәзи:р: “Алмасаң, сәнъ “өлдърәмә!” - дьйды. Шуннан соң Мә:ткәръм: “Йахшь әсә, алама”, - дьйды. Вәзи:р қызьнъ Мә:ткәръмнъ “өйәнә ташап, соң қайтып гьтәдыла.

А:йзада та:йха тькьндә ду:йна:да бьрьнжъ экән. А:йзада та:йха тькәды, Мә:ткәръм ба:зара аптарып саты(б) гәләды. Шунныйн әтп, и:ккьсь гә:джәнъ-гә:джә дәмьйн, гү:ннънъ гү:ннъз дәмьйн, и:шлөп, йахшь “олып гьтәдыла, “ө:йлә салып аладыла.

Бър гү:нъ А:йзада а:тасьнъ чакьрып. у:лпъ зьйапат вәрәды. зьйапатта шәтрәнч “ойнйдыла. Па:шша хәммәнъ утады. соң А:йзада ә:рнъ ги:йьмнъ гьйып, па:шша вьлән шәтрәнч “ойнйды. А:тасьнъ утады. Соң и:ззә вәрәды: ““ө:йнъ “ө:й әтәдо:нам ха:тн, “ө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тн”, - дьйды. Соң А:йзада ба:шндакь чә:търмәнъ чьқарады. Па:шша қараса, “ө:зньнъ қызь. Соң па:шша у:лпъ то:й әтәды. Па:шшачьлпкьнъ қызьна вәрәды, мьрат - махсатларьна йетәдыла. (Urganch tumani, Chakka sholikor qishlog'i).

Хоразм халқ қо‘shiqlaridan

Ә:лпмдә йү:зькьм қашь қалқадь,
Қалқканда:ам су:в йү:зьндә қалқадь,
Ань гә:нлъ гү:ндә-гү:ндә гәләджәк,
Нә:ладж әтсьн а:пасьннан қорқадь.

И:ккь ту:тнъ арасьннан қарь:йман,
Моторкәңнъ а:вазьннан даньйман,
Моторкәңнъ а:вазьнъ ьштмәсәм,
“Ө:йә варып, ро:мал алып йльйман.

Ту:т йегәммән а:йвандагь ту:тнънан,
Мән айнаньйн тавлап қойан бу:ртнънан,
Йазан ха:тларьма джувап пәрмәсән,
Қувдьраман Хь:йва дә:ән йу:ртнънан.

А:йақьмда зәрлъ кә:вьш қадакь,
Деймә ба:ла, мән бьрәвә адакь,

Гү:ндә бары:н дөсәм, и:зъм сорақль,
А:хшам бары:н дөсәм, а:йла қараңь.

Ә:нъндә дже:мпърь дар экән,
°Өзъ хо:ш пьчъмль йа:р экән,
Арқасыннан ьхлас мьнән қарасам,
Ба:бамьзың айтқаньча ба(р) экән.

Qipchoq lahjasi
Samarqand viloyati "дж"lovchi shevalaridan namuna
Qulota qishlog'i

Айт-айт Кәръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдъраған тьльндъ қатқа салар.
Бул дунйада °ойнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңъ ақыр алар.

°Өлән қайдан чьгадь сөз бомаса,
Кьм джетәләп джүрәдь көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрь дьидь джүрәккә сарьмайды,
Джахшьға айтқан сөзың дасмайды,
Джаманга айтқан сөзың парьмайды.

Бешть бешкә қоссаңнар °ом боладь < ұн бұлади,
°Он тоқльнь терьсь том боладь, <түн бұлади.
Джыгьттъ алған йарь джакшь боса,
Бър муратка джеткәнъ шо(л) боладь.

Тойға мьньп кегәнъм джыьрән чьбар,
Қой- қойдағы қузмақ сөз бьйдән чьғар,
Джыгьттың алған йарь джакшь боса,
Тал чьбыктай буралып үйдән чьғар.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрь дьидь джүрәккә сарьмайды,
Джыгьттың алған йарь джакшь боса,
°Еки дженъ сьрәйәм тозьмайды.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарьлып чапаман айльм берк.
Кьздь көргән джерьмдә қыльгьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп келгәнмән чьбарьмды.
Чьбарьмға таккамман томарьмды,
Беш, алтъ авьз сөзьм басып айссам,
Таркатар тәмәкьдәй кумарьмды.

Той-той базар, той базар боса бүгьн,
Уй айлана кумар көз қонса бүгьн,
Джакшьлар кьзыл гулдәй толса бүгьн,
Джаманнар джапрақ болып солса бүгьн.

Tamahrin qishlog'i shevasi
Xatirchi tumani.

Туврь бьлән Ейрь

Қадым заманда бър қышлақта бър джыгьт барақан. °Онъ ать Туврьбайақан. °Онъ быттәгьнә аррық атьдан башқа хеш не:сәсь джоғакан. Барып-барып қышлақта ьш қамапть, шоннан соң о атьнь мьньп мәрдькәр ьшләшкә кетьпть. О атть мьньп джол джүрьпть, джол джүрсәйәм, мол джүрьпть Джолда уңа бър пьйәдә кышь джолдаш бопть. "Қайға бараджатырсан?"- депть Туврьбай.

бълмәймән, башқалығынәйм некән. Кечәсь бәттәр мен өзәмәм, бәйнә: „этып тәйлә" дейәнәгә қохтым-да. Соғун йолгә сәп қойды бәзәрды, хәч ынәмәй йурәсьлә, дьдә, ынәмәй кетывурдык учәвмьз, брә-брә мен йәнә сорадым, сьлар өзә кьм бәләсьлар, буйгып нмә қыль(в) йурьпсьлар, дьдәм. Хә. у-бу деп, бьттәсь-бьттәсьгә әйтгы-ко: “Бәзәр чәйхәнәгә турәмьз, әтлә(р) мьнән бувдәйдә қойып, шә:гә келәсән”, - дьдә-дә, у қалы, бәзәр кельвурдык Ендә өзәм бьлып қойдым уләрды бәсмәчылгынь. Екәвнә ортәсьгә бәзәр учәв(ь)мьс келәйәппьз, бьттәсь ләгәннә, бьттәсь мьлтәгдә қолыгә ушләгән, шуйгып келәйәптә. Кьйән брә-брә әлдәндәгә, шо ләгәннә, ек(к)ь-уч қарашып әлгән-әлгән хәйдәп, кьйән қатгык қчәв хәйдәп кетгы. О корьммәй, йох воп кеткәннәйкән соғун мен: “У қайа кетгы – дьдәм, - қой, йурәвур, ьшгә бомәсьн”, - дьдә. Шо бьр джәйгә келувдык, бьр йәнәгә, шуннәй тәрмәшып йәнәгә чьғайт(ь)кән джәйгә, шо, әтгән охшәгып бьр қәмчә урдә-дә, шуннәй кьйәнә қарасәм, шо, ьзгә бурды-йу, бьзә(р)ды тәйләп өзәйәм сәллә-кетгы-дә, қчәп кетгы. Бәзәр шә:гә әрә чолгә қалгык Бьр сәккьс қьләмьтрьлар йол йурувдык, хәмрәйләрм: “Ең(нә) нмә қьләмьз, буннәй болгы - у-бу девды, - хәй, еннә қәйтәйк, шо бәзәрды бугдәйдә эгән джәйгә дәвур брәйкә кань, кань нмә гәб брә”, - дьдәм, Әстә-әстә йәнәгә джәйгә дәвур еннә пьйәдә брдык, брәсәк бәйнәгә, йолдән, бәзәрдәң қошылгән хәмрәймьзды ешәгә брды, бьзәддыкь әтдә екәв(ь)мьздыкьйәм, унә ешәгән йолды устыгә хәләчөкьсьнә шуннәйгәнә тоқумьгә сугыпгы-дә, әйәгдәм бәйләп кетгыпгы. Бәзәрды әтларам йоғ, ғаллайәм йох, кетгыпгы. Хәч хәсәбь йоғ еннә, кә:гә брәрьмьзды бьлмәймьз, шә:гә йәтгык қьмьлләмәй, бу қаннәй болгы еннә деп. Е(р)тәмьнә(н) турдык, қарасәк әлгъмьзгә бьр қышләг брәкән, әстә-әстә брдык шунә. Е(р)тәмьнә(н) шергә брәп, әдәмләрды корып: “Шунәй-шунәй, хәдж бьлмәдык, қьмлыгьнә, тәньмәдык. Некән шо эгән әдәмләрды йус қышгән ьчәйә босәйәм, мен тәньймән, джудә йәхшәләп белгәләп қойдым, ьшқьлып, көрсәм тәньймән”, - дьдәм.

Хәй, бьзә(р)дән сорәп-сорәп, шунәйчә қайгә әлгы, қайгә қойды, кьм әлгы, кьмды, деп, еннә сьзәр кетывьрьндә, бәзәр буларды тәпмьз, әдрьсләрды қойып кетгәнә, тошнә қып, бьз нмә богәннә кьйн хәбәр қьләмьз, дьдәлә. Шуйгып, озь ғалла тә:чыл вәхтә бугдәймьзды әлдәрып, озьмьз бьр ольмәнән қрвдык. Уларды шо қышләгдә әдәмләр бьләйкән, кьйн сәлләдләргә хәбәр қып, ошә қалқамьнән устыгә брәп бәсмәчыләрды йәткән джәйгә сәлләдләр бәсьп эгән. Бу учәв, шу, ғалла-палла тәвуп кетывьрьп турәйкән уләргә, кьйн бьлгы. (*Sheva vakillarining guvohlik berishicha, bu sheva avval "dj"lovchi bo'lgan*)

О'g'uz lahjasi

Urganch shevasi

Гүррәң

Мән "он сәккьз йә:шымда қо:й бақарәдым. А:там қә:ссапчылк әтәр әдә. Мән қо:й бақмақа бьр геткәннән "он-вом беш гүнәдә бьр гәләрәдым. Бьр гүн гәсәм, бьзләнә еләтнә а:қсаққальнә йи:пәкнә "оғьллапгыла. Бу а:қсаққальнә Мә:тмьрат а:қсаққал дәр әдәлә. Бу а:дам жә:ммапчылк (түкувчилип) әтәрәдә. Бу "оғьллаңнан йи:пәкнә мәнә мо:йньма ташадыла. Қо:й бақыштан гәлйәнәдым, бу йи:пәк мән гәмәстән ү:ч гүн бурьн "оғьллаңнан. Бьр гүнә гешгыкә гәлгы, "оғьллап гетгы, дәп тө:мәт ташадыла. Мәнә а:там "ула вьлән урышгы, болмады. Соң йанкә а:қсаққал йә:ньна бьр тода ба:йлань алып, хә:на арз әтмәкә барыпгыла. Хә:н мәнә чакьртгыды. Мәнә и:ккь па:шшап(миршаб) алгы гытгы. Мәннән: “Йи:пәкнә қачан алдәң, нешәгып алдәң”, - дәп сорадыла. мән хәммә ва:кьйәнә сәлләп пәрдым. Қачан қо:й бақыштан гәлйәнәмнә, бу гә:пләдән хә:варьм йоқлыкьнә айтгы. Хә:н маңа йи:рмә та:зый урышнә буйыды. Мәнә урып зы:ндана ташадыла. ү:ч гүннән соң мәнә қә:згә қошгыла. Қә:згә Мә:тмьрат а:қсаққаллам барды. Қә:зь бьзләдән ва:кьйәнә сорады. мән хәммәсьнә айтгы болғаннан соң: “Шу айтқалларьң рас оса, ант и:ш”, - дәдә. Мән ант и:шгы. А:қсаққалам хәммә гә:пләнә сәлләп: “Шу ба:ла йи:пәкнә "оғьллады”, - дәдә. Қә:зь "унь сә:зньнә

“Мөрдкәрчлыкка,” - депть халыгы адам. Туврьбай “онь атын сораса, уна Эйрьбай дев айтыпть. О йам Туврьбайды атын соран ағандан кей айтыпть: “Екәвмьзды атымьз джьдә масакан, ке, джора боламьс”, - депть. Туврьбай “онь пыйәдә джүргәнәгә рә:мь кеб, уна атын бергәнәкән, о боса атть мьньп бьр хамчы урып, джөнәп капть. Туврьбай ньмә қылышнь бьлмәй кетъверьпть. Бьр орманға джетьп өрдә бьр тандьрға көзь чүшъпть. “Ке, қараңда джүргәнчә, шо тандьрды ьчыгә кьрып джатай”, - депть. Бу джәй хайаваннарды бәзм қылатьрган джәйькән, арслан пашшайакан, о “оньндан турьп мейльсть башлапть. О гәпърып боғаннан кей, түлкь дастан башлапть: “Шо ормандь арқасьда бьр ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсь бар.” “Оннан кей шағал гәб башлапть: “Мен турайткан джердә бьр чьчқам бар. “Онь қьхта тыллась бар, әр күнь о шо тыллаларьнь аптапқа апчыгып “ойнайды”. Еннь навват айькқа кепть: “Шо “орманда бьр дарах бар. “Онь ектә шахь бар. О көв дәрәкә дува. Шул мәмләкәттә пашшасьньң қьзь көб джылдан беръ кәсәл боб джатыпть. Шо бәркләрды кьм пашшаньң қьзьға берсә, о тузәлып кетәды”. Айьктан соң бөръ гәб башлапть: “Шо вормандь нарьджагыда бьр байдь қьх мьң қойь бар, мен шо қойлардан әр куни ектәсьнь джьймән, шо арада бьр бавайдь бьр күчгы бар. Ә:әр шо күчүхть бай аса, мень шо күчүх қойларға қоймайды.” Шо гәбләрды Туврьбай хәммәсьнь ешьтыпть. Шо арада күн чыгыпть. Туврьбай аввал туврь түлкь айтқан ғарға барьпть, “өрдәкь авқаттардан джепть-дағын, пьчы дәм апть. Соң шағал айтқан тевәгә қарап кетъпть. “Өрдә чьчқандь тавупть, “онь “олдырып, қьх тылласьнь апть. Соң байдьң алдыға барьп, уна: “Қойларьңсть сақлап қасам ньмә берәс”, - депть. “Қьхта қой берәмән,” - депть бай. Туврьбай туврь бөръ айтқан бавайдь алдыға барьп, “онь күчүгънь сатьвапть, Шоннан соң қойлар бөрьдән кутулыпть. Кей(ьн) Туврьбай шә:ргә барьпть, “өрдә пашшаньң сарайыға барьп, өзнь пашшаньң қьзьнь түзәтышнь айтыпть. “Онь пашшаньң сарайыға кьрътыпть. Туврьбай пашшаньң қьзьға айығ айтқан бәрктъ езьп перьпть. Қьз “он күндә түзәлыпть.

Пашша хурсан боп қьзьнь Туврьбайға берьпть. Бьр джейгә уна үй курып перьпть.

Күннәрдән бьр күн о Эйрьбайды көрп капть. О Эйрьбайды үйыға кьргъзып мехман қыпть. Эйрьбай бу байлык мьнән хүрмәткә қандай джеткәннь сорапть. Тувьбай уна боған вақыйаларды айтып перьпть. Эйрьбайам туврь барьп шо тандьрға кьрып джатыпть. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джьйльпть. хәммәсь ьшләр чәппә кеткәннь айтыпть. Шо вақ бьр чьмчык учып кепть-дағын: “Чакьмчы тандьрда,” - деп қьчырыпть. Хәммә хайваннар тандьрға қарап джүгүрьпть, “өрдәкь Эйрьбайды көрп, “онь ғаджып тәйләпть. Шуннай қып, Туврьбай мурат-махсатыға джетьпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasiga o'girilgan matnlar

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Farg'ona viloyati shevalari

Bir äpändi bär äkän. U bir kuni jeñi etig äpti, uni kijip koçägä çiqipti. Qäräsä, hiç kim ungä “etigin qulluy osin” demäjmish. Äpändi bir äšnäsini äldigä bärıp, etigini qoli bilän korsätip, diyärmish: “Ägär şu etigim bilän seni bir tepsäm, ho änejgä bärıp çuşäsän”. Shu äpändi jänä bir jeñi šim, topli äp kijip, jeñi sä:ät täqip, koçädä ketjätsä, hiç kim qäräp häm qojmäsimish. Šundä äpändi jonidän otup ketäjturyän bir bolä uni šimini kir qip ketipti. Äpändi boläni çäqirvolip diyärmish: “Hej bolä, ägär mäni šimimni kir qigäniñ uçun seni mänä şu jeñi topli bilän bir tepsäm, beş minittä oläsän”, - diyärmish sä:ätini korsatip.

Kunlärpä bir kun ilän ärigä dunjäädä nimäni eti širin ekänligini soräp, dunjäädägi bärčä etlärdi tätip kelišti bujuripti. Äri ketipti. U dunjäni äjnälip, butin etlärdi tätip, keçigip qälipti, qäldiryäç undän xäbär äliš uçun jolgä çiqipti. Joldä ärigä duç kelip, undän soräpti: “Dunjäädä nimäni eti širin ekän”, - dep soräsä, äri äjtipti: “Dunjäädägi bärčä etlärdän ädäm eti širin ekän”, - depti. Qäldiryäç äri: “Tilijni çiqär bir opäj”, - depti. Äri tilini çiqärgänäkän, tilini çişläp, uzvälipti.

Äri säqov häldä iländi äldigä bärripti. İlän äridän nimäni eti

širinligini sorāgānākān, āri ʔuŋʔillāp ʒāvāp ejtālmāpti. Qāldiryāč ajtipti: "Dunjadāgi bārčā jaxši etlārdān qurbāqāni eti širin ekān, dijāpti", - depti. Šundān bujān ilāndi jemiši qurbāqā eti bolip qālgānākān.

Koson shevasi

Bir bārākān bir joyākān qādim zāmāndā bir kiši bogānākān. U kišini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kiši āyir kāsāl bolib qālipti, kāttā oylini čāqirip šunnāj depti: "Oylim, meni jāsāšdān korā olimim jāqin qālli. Āgār mān olsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi?" - depti. Oyli: "Joq pājlemājman", - depti. Šunnāj kejin u ortānči oylini čāqirtiripti. Lekin ortānči oyli hām ātāsini gorini uč kun pājlaškā rāzi bomāpti. U kiši qātti qāpā bopti vā kenžā oylini čāqiripti: "Oylim, mābādā mān olip qālsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi?" - depti. Kenžā oyli uč kun emās, jus kun disājām pājlaškā tājjarligini ajtipti. Ārādān bir nečči kun otkānnān kejin u kiši olṭṭṭ. Ātāsīdān qālgān merāsni uč oyil bolip āptilā. Lekin ektā kāttā oyil māišāt, ojin-kulgīgā berilip ketipti. Tez kundā ulā ozlārigā qārāšli bogān mirāsni ičib tāmām qiptilā. Ulādā hič nersā qāmāpti. Ulāni hār kunī birgā māišāt qilājkan doslārijām tājlap ketipti. Šunnāj kejin ulā ukālārini āldijā kelip pul sorāptilā. Kenžā oyil ākālārini gāpini qājtarālmāj ulāgā pul berāveripti. Lekin ulā tez kundā bu puldijām ičip tāmām qipti vā jānā ukālārini āldijā keptilā.

Kenžā oyil ātāsī olgānnān kejin birinči kuni gorgā bāripti. Bir četkā otivālip, gorni pājlij bāšlāpti. Bir pājṭ āsmānnān bir qārā āt tušipti vā gorni uč mettā ājnālip ketājkāndā, kendjā oyil ātti ušlāvāpti. Šundā āt šunnāj depti: "Mān ātājni ātijdim, ātāj olgānnān kejin uni gorinā zījārāt qilišgā čušgānidim. Āgār kerāj bop qāsām, mānā bir jālni tutātāsān", - dip jālidān julip beripti-dā, āsmāngā kotārilipti. Ikkinči kuni bir zāngār āt kelip (kev?), gordi uč mātṭā ejnālip ketejkāndā, oyil unijām ušlāvāpti. U ātām jālidān julip berip, kozdān gājip bopti. Učiniči kuni bir sāmān āt kepti. Ujām gordi uč mātṭā ejnālip endi ketejkāndā, oyil ušlāvāpti. U ātām jālidān uč tālā julib berip, kozdān joqālipti. Kenžā oyul uvgā kelip bu sirdi ākālārigā ajtmāpti. Ākālāri ičip kenžā oyildijām bār - joyini kokkā sāvuriptilā.

Šunnāj kejin ulā bošqā jurtkā bāš āp ketiptilā vā bir kišigā čopānlikkā išgā kiriptilā. Kunlārdān bir kun ākālāri kenžā oyilni qojlāni āldigā qāldirip, ozlāri šā:ārgā čušip ketiptilā. Ulā šā:ārgā bārip šunnāj xābārdi ešitiptilā: āgār kimdākim āt minān qirq zinālik nārvānnān čiqip pāššāni qizini qolidān suv ičip, uzugini ālip čussā, pāššā qizini ošāngā berādi. Ulā uvgā kelip, bu xābārdi kenžā oyilgā ajtipti. Kenžā oyil mānijām ābārijlā, dip jelinsājām ākālāri uni ābārmāptilā. Šundā kenžā oyil qārā ātti jālni tutātipti, ustigā kijimlāri minān āt pājdā bopti. U kijimlāni kijip, pāššā sārājīgā jol āpti, zināni āldijā bārip, ātgā bir qāmči uripti, āt 38 zināgā čig'ipti. Kenžā oyil ātini bāšini qājirip čušip ketipti vā heč nersā kormāgāndāj pādāgā qārāp juripti, ākālāri kelip, bugungi bogān vāqijāni gāpiripti. Ikkinči kuni kenžā oyil zāngār āt minān bāripti, 39 zināgā čiqip, qājtip ketipti. Učiniči kuni sāmān āt minān bārip 40 zināgā čig'ipti. Pāššāni qizidān suv ālip ičipti, qolidān uzugini ālip čušip ketipti vā pādāsini bāqip jurijvuripti. Pāššā šunnāj bujruq čiqāripti: "Hāmmāni qolini juvdirip čig'ijlā", - dip. Lekin 40 zināgā čiqqān āzāmātti tāpāmmāptilā. Pāššā: "Kim qālli, jānā, qolini juvmāgān", - dipti. Hizmātkārlā bir pādāči qāgānini ejtiptilā. Pādāčiničijām čāg'irip, qolini juvdiriptilā vā uni qoligā uzukti koriptilā. Šunnāj kejin pāššā 40 kečāj-u, 40 kunduz toj qilip, qizini kenžā oyilgā beripti vā pāššāliydijām tāpširipti. Kenžā oyil ektā ākāsini vāzir qilip āpti vā mālikā minān birgā murāt māxsātīgā jetipti.

Lətəpə

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Ešāk, ökiz, tūjā āsrātlāšipti, ešāk depti: "Doslar, men šu dujnaya káp (kelib – A.S.), bir nā:sā kōrmāstin armanda ketjappan". Ular sorapti: "Ni:ni kōrmādin", - depti. Ešāk etipti: "Šu vaxxāči:(j) bir išsiq nanjīnāni qajmaqqa bāfirip jījamādīm". Ökiz etipti: "Seniŋ armanīŋ nanyīnāni qajmaqqa bāfirip jījamādīm". Ökiz etipti: "Seniŋ armanīŋ armanmni? Men (mening – A.S.) armanīmni ešit, men šu vaxxāči:(j) jaxši išsiqqana šalyam šorpa i:čamij ketjappa(n)". Tūjā etādi: "Ekōviŋniŋ armanīŋ e:š nā:sāgā turmijdi. Men armanīmni ešitiŋnār. Men armanīm šu vaxxāčij jaxši išsiqqana sandalya tō:t ajayīmni sa:p otīramāstin ketjappa(n)".

Ertak

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Bar äkä, joy äkä, bõri bākävül äkä, tülki jasavul äkä, čimčiq čaqımcı äkä. Bir qarya bilä bir qozı bar äkä, jürip-jürip ekövi dostı boptı. Qarya qozıçaqqa qarap: "Dostı, dostı, - depti, - qujrıyındın bir čoqıt-çı", - depti. Qozı: "Tumşuyın haram. Barıp dajradın juvıp kä", - depti. Qarya dajraya barıptı. "Dajra, dajra, berıñ (aslida: *ben*) suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semiz", - depti. Dajra etipti: "Suv berädoyon idişim joq, küladın barıp közä äkkä", - depti. Qarya külalä barıptı: "Külalçı äkä, berıñ közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız", - depti. Külal: "Tajjar közäm joq, sayçıya barıp say (soz tuproq -A.S.) äkkä", - depti. Qarya sayçıya barıptı. "Sayçı äkä, berıñ say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semiz", - depti. Sayçı: "Kijik şax(mügüz) äkkä", - depti. Qarya kijikčigä barıptı. "Kijikçı äkä, berıñ şax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semiz", - depti. Kijikçı etipti: "Kijiklär süjt işmäsä, şax bemijdi, süjtčidin barıp süjt äkkä", - depti. Süjtçı: "Sigirlär pičän jemäsä, süjt bemijdi", - depti. Qarya pičänčigä barıptı: "Pičänçı äkä, berıñ pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semiz", - depti. Pičänçı etipti: "Oraq joq, oraq äkkä, orıp perämä", - depti. Qarya oraqçıya barıptı: "Oraqçı äkä, berıñ oraq, alıj pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semiz", - depti. "Tajjar oraq joq, kömirčidin barıp kömir äkkä", - depti. Qarya kömirčigä barıptı: "Kömirçı äkä, berıñ kömir, apparıj usta, qısın oraq, alıj pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semiz", - depti. Kömirçı bir xalta kömir bepti. Kömirin içidä bir dana čoq bar äkä, kömirni qarya arqalap barapqan äkä, halıyı čoqtın kömir ot ap ketip, qarya küjip ölip qaptı.

O'g'uz lahjasi

Xorazm viloyati Xonqa tumani Qoraqosh

qishlogi shevasi

Ertak

Bir varäkän, bir joqäkän, qadı:m za:manda bir pa:şša bo:an äkän. I:nşu pa:şšanı ä:şikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. I:nşu da:raxnı bir jo:rpayı a:ltınnan, bir jo:rpayı kü:müştän äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir jo:rpaq joq oladı ämiş. Soñ pa:şša sa:raj a:damnarını sa:qčılıq ä:tmäkä qojıptı, lekin *olaram jo:rpaqnı kim oyıllap getişini bilmäptilä, coñ pa:şšanı ba:laları sa:qčılıq ätiptilä. Gänžä ba:lası sa:qčılıq ätip duran va:xda u:xısı gälädi. Şonda *o ba:rmaqına gäsip du:z säpädi. Da:ña qarap bir qu:ş gälip, bir jo:rpaqnı *ü:zup alıptı. Munı görjän pa:şšanı balası qu:şa qarap *oq atıptı, lekin qu:şın bir pä:ti düşip, *ö:zi uçup gätipti. Pa:şšanı gänžä ba:lası pä:tni alıp, äkäsini (otasining) ä:ldinä baradı. Soñ äkəsi *üş balasını jıynap/ jıñnap, i:nşu qu:şnı tavup gälišini ajtadı. Pa:şšanı ba:laları qu:şnı qarap jo:la çıqadıla. Jo:l jürüsälää:m, mol jürüp, uş jo:lın gäsilän jerinä gälädiä. Bi jo:llara "barsa gälmäs". "barsa gälär", "barsa gälişi guman" döp qojılğan äkän. Pa:şšanı gänžä ba:lası "barsa gälmäs" däjän jo:ldan, a:ğaları qalyan jo:lladan getädilä, gänžä ba:lası uzaq jo:l jürüp harıp qaladı, soñ bir a:yaçın sa:jasında u:xlap qaladı. U:xlap jatqan va:xında bir bu:rjut gälädi, balanı ujatıp, *unnan ma:xsadını sorıjdi, Bu:rjut qu:şnı tapısa ji:jitä jardam ätadı. Jijit bu:rjut vilä qu:şnı tapadıla. Ji:jit qu:şnı i:ndi oyıllıjzaq bop duranda, ä:lä(qo'lga) düşädi. Qu:şın a:pası ji:jitni oyıllıjzaq bop duranda, bunişida-da ä:lä düşädi. Bizä *onıñçun uçar a:t tapıp gäsän, saña qı:znı vărämä, dıjdi. Ji:jit bu:rjut vilän birjä jo:la çıqadı. *Ula qı:znı tapadıla. Ji:jit qı:znı i:ndi oyıllıjzaq bop duranda, bunişida-da ä:lä düşädi. Bizä *onıñçun uçar a:t tapıp gäsän, saña qı:znı vărämä, dıjdi a:pası. Ji:jit bu:rjut vilän birjä uçar a:t tapadıla. Soñ *u hajjarlıq ätip, uçar a:t onnına a:ta ajlanan bu:rjutni värip, qı:znı aladı. Soñ qu:şın a:pasına qı:za ajlanan bu:rjutni värip, qu:şnı aladı. Qu:şnı alıp, ju:rtına qarap gitädi, bu:rjut vilän xoşlaşadı. Bu:rjut *uña pä:tinnän vărădi. Ji:jit jo:lda a:ğalarına jolıqadı, a:ğaları ji:jitni ä:lindiji qu:şnı görüp, *unı *öldiräžäk *oladı.

Barça girip güllä darsañ, nä bolyaj,

Gälip, mäni ha:lim sorsañ, nä bolyaj.

Qipchoq lahjasi

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Hämnä žaqta saratan qizip žaxatir. O aptabustan čušip kettil žoldan šarčägä qarap žürä baştadi. Žol žayasida paxta egilgän edi. O birdän paxtazarya qarap buruldı. Är bir tüp paxta xuttı ʋoyan ijilip salam beräžatqandaj edi. Baräžatip uzaqta kötarilgän chañ-tozandı körip qaladı. Bu chañ-tozan ʋoyan qarap keläberädi, qarasa, bir mašin tola qızlar keläžatir. ʋOlar davušlarınıñ bariča ašula ajtip keläžatir edi. O mašin ʋotip ketkänčä qarap turdı. Käj jänä ketä baştadi. ʋOnıñ aslı atı Qoşqar. Näkin ʋortaqları äzilläšip Shajir dijdi. Shajir degänčajäm bar. O är zaman - är zamanda šeräm žazip turadi. Qoşqar keš baqqanda üjigä žetip aldı, üjigä kirip apası äpkegän avqattan azyana žep, dārāv žatip qaldı. O žudä čarčayan edi. Bügün o qanča žol žürdi, aqir.

Surxondaryo viloyati Shorob qishlog'I shevasi

Ertak

Ilgäri adamnar zuda köv zašajdı aqan. ʋOlar ekki mın, uš mın, atta ʋonnan köv žašasajam ʋolim žoyaqan. Bir žigittin atası qarip qaptı. ʋOnı endi başqa žejgä, čölgämä čiyarip täjläškä tuvri kepti. Žigit atasını uzaq arqasida kötarip žüripti, aqiri čarčap, bir aq taštın üstigä kev (kelip) otıriptı. Šonda heš saza čiqmaj žatqan čal külü(v)žüväripti. Žigit xajram boptı, čünkö atası gäpiriškäjäm bomaj qayan aqan-da. Atasidan külğaniniñ sävabini surasa, atası ajtıptı: "Ilgäri menäm atamdı kötarip kelip, šo žejdä däm alıvedim, jendi meniñäm başıma čüšti." Žigit atasını qajtarip ap kev (kelip) baya baştaptı. Bir kün šavqun-surannan tilsiz čal jana tilga kiripti. Ulıdan soraptı: adamnar nimä natınıš? Šonda ulı žu(v)ap beripti: žurtta suvsızlıq, adamnar šuñ natınıš. Atası ulıya bir paqir berip: "Sen bir zamburdi u:slap, ajayına žip bäljlä-da, adamnardi ijärtip, šo uçqan tamanya qarap žür, o qajžejdä suv barlıyını bilädi", - depti. Žigit xuttı šondaj qıptı. Zambur bir yarya kirip ketipti, adamnar izidan barsa, suv baraqan. Šüjtip, qarı čal xalıqqa žaxšılıq (jaxšiliq) qıyanaqan. Qarı bilgändi päri bilmäs, degän

maqal šonnan qalyan dijdi.

G'uzor tumani, Mang'it qishlog'I shevasi

Luqmoni Hakim

Luqmanı Häkim žašayan dävrdä bir kättäkän baj boyanaqan. O žuda bädävlätäkän. Onı bittäju-bittä ulı baraqan. Baj bir vaxlar göš žijmän dep, tamayıya süjag tiyilip qayanaqan. O bajdı uzax vax qijnap žatqanaqan. Baj žuda kušli täviplärgä özini körsätipti, nekin iläž tappaptı. Šonnan kej Luqmanı Häkim tuvrisidayı ikäjälardi ešitipti. Häkimdi tapış üçin turli tarapqa adam žüväripti. Aqiri Häkimdi tavup kepti. Luqmanı Häkim bajdı körgännän ajtıptı-qo: "Sizgä ulunızdı qanı dava, unı sojip qanıdan i:ččäniz, tüzäläsis", - depti. Baj ojlap ojlap ulını sojışqa ruqsat beripti. Häkim balanı mäxtäpidän čayırtırıp, baj žatqan tamdı narysiya ötkäripti. Balaya čüčüntirip ajtıptı-qo: "Men qojdı başını keskännän, sen "vaj atažan, siz üçin öldim", dep činqirasan", - dep balanı köndiripti. Häkim qojdı sojyannan bala dad salıptı. Baj ulumnan ažraldımma, dep šondaj qattı nar tartıptı-qo, tamayıya tayalıp turyan süjag birdän čiyip ketipti. Kej Häkim bajdı ulını qajta tapšırıp, bajdan žuda köv savylar ayanagan.

Samarqand viloyati

Qulota qishlog'i shevasi

Aytishuv

Ulbaš:

Anav qirdin arqası Särsäbizdi (r),
Bizdi jeldin malları köv semizdi (r),
ʋOn jeki aj žumasın sorasanış,
ʋOn jeki aj žuması qır säkkizdi (r).

Kärim:

Qulatanın žolları qalın tarbiz,
Qalın tarbiz ʋözimgä mälim tarbiz.
Ajtıssañ ajtıšaber, härıbbazım,
Ajtıšmasañ, ketämän üjüm žalyız.

Ulbaš:

Qiz ajtadi qizildi kijmädim dep,
Ul ajtadi žüjürük at mimmädim dep,

Ü:käsi qiličini saja ätip jatqanda, a:ɣaları qiličini urup jaradila. Qilič gänzä ba:lanı a:jaqini çapadı. A:ɣaları qı:znı, uçar a:tnı, qu:šnı alıp gitädilä. Ä:käsi ʋulanı birini pa:šša, birini väzi:r ätip sajlijdi, a:jaqı çapıyan gänzä ba:la äsä bu:rjutni jardama qičirip düzälädi. Osın ä:käsinä varıp, ba: gä:pläni ajtadı. Ä:käsini qarı gälip, ullı ba:lalarını zi:ndana saladı, gänzä ba:lasına qırq ge:çä, qırq gü:ndüz to:j varıp, qı:za ö:vlantiräidi, ʋuqa pa:ššačiliqnı vărădi. Šundi j ätip, gänzä ba:la mırat-ma:xsadına jetädi.

Gurlan tumani Olg'a qishlog'i shevasi¹⁹

Gü:lländä bir märtädä:m boyammasız? Bomayan bosañız ešitiñ. Män sizärä kičkinä Gü:llän haqqında ajtıp pärämä. Azan minäm turdıq-ta, a:xşam Samarqatın keğan žo:ram A:sqar minäm (ä:rmijädä birgä bovı:dıq) çaj içip bop, ma:šinya otırdıq.

Rü:stämniñ to:jına keğan äkän. A:sqardıñ iltiması minäm äväldi Gü:llänä barıp, osın to:jya baratovyn boldıq. Minä minav, qalxazimızdın bayı. A:sqardıñ havas minäm altındaj tavonıp turyan e:riklärinä, ša:xlapı sini:n döp turyan a:lmalarına qarap kijatıyanını körüp, tüšüntirmä:ä qaradıñ.

- Zor-qu, - dädi A:sqar, - Samarqatın ba:ɣlarına, oxşı:däkän.

- Šunuñ uçuna:m burunnarı qarılar " Kä:rlän " däsälär, i:mdi – Gü:llän, – diydi-dä, ııstanam, jaxşı bovatır xazırları. Hämmä ža:jda quruliš.

A:sqar minäm käjp etip qıdırdıq. Su:vya tüšätovyn kö:lgä bardıq. Häzzätip, qajıqqa mindik. Qa:rmaq qurdıq, lijkın hämmä-hämmädä:m ba:lıq tutavırmıjdı-da... Ba:ɣya barišti, ki:noya kirišti, i:ndijskij ki:no bovatır äkän, to:jdan soñya

qaldırdıq. Axır, to:jya keč bop ketti. Barsaq, to:j eli (hali) başlamaptı. Rü:stämniñ käjpi zor. Bügün, axırp, jaxşı körgän qızınıñ to:ji bovatıryan bosa, unda käjp bomaj, kimdä bosın, ekoviä:m du:xtır.

Du:xtırčiliqta Samarqatta oxıyan. O-6ı i:šlärdi etip, miyman savıp, kelinniñ keğanına:m bilmäppän. Bizärdä miymannarya köbinčä jašlar xızmat etädi. Bir mä:li kelindi ma:šinnan čüširgän qızlar ja:r-ja:r ajtmaya qaradı. Qızlar kelinniñ atınnan kijövgä gül apparadı.

¹⁹ Bu sheva Xorazmning ko'pgina shevalaridan farqli xususiyatlarga ega.

Ärti:slär ojnhamaya qaradı. Başlandı «tojlar» mubäräk». To:jarımızdın bir qızıyı bardı-da. A:sqar dım hajran boldı. Bälki Samarqatın to:jarı başqaça bolatovındı. Menäm körmädım-av Samarqatın to:jarını. Tojda A:sqardı hajran qaldıryan narsä kelinniñ atınnan salam ajtuv, kijöv žo:ralar süzülišip "Belbav čeciš ". A:sqardıñ tojdan dım vaxtı xoš on qajttı. Axır, "onı Gü:llänniñ ädätläri dım hajram qaldırıp-tı-da, ertäñinä jenä Gü:llängä bardıq. Gü:lländi qıdıryavsın dajra bojına bardıq, išqılıp, A:sqardı to:j bänä qıdırtırdım. Bizärdän vaxtı xo:š on ketsä boyanı. Jaqı:nda A:sqardan xat aldım. Jazda ĩenä baraman depti.

Xorazm termalaridan

Nama:ššamnan čiqqan a:jla batmayaj,

Šul ja:rıma gälän da:vlat qajtmayaj.

Gälmi:n-gälmi:n, bir gälipsis to:jıma,

Doqqıs a:qšamyäça da:qla atmayaj.

ʋÜ:säkiñnän kä:ptär ʋuçip ʋötmägäj,

Männän başqa jara kö:qlün gitmägäj.

Männän başqa ja:ra kö:qlün gitändä,

Tapqan ja:rın ʋuç a:ptaya jetmägäj.

Kä:stimiñni kim pičiptı dar ätip,

A:ɣa bilä sölläšmi:sän har ätip,

Sölläšmäsä, sölläšmäsin har ätip,

Män gitämä qa:damıma zar ätip.

Qara sa:čim ja:rıñında, bäl:imdä,

Mäni ja:rım özi Ürgäñč ä:lindä,

Ža:nım pı:da osın šunı jo:lında,

Gül jü:zli sävärim, xa:ta žuvap pär.

Bä:är gäldi, gü:llä äktim gö:čämä,

Gü:llärimä su:v salama tü:nčädä,

°Oramīn kelgān tojda °ojna-da, kül,
Arman qīlīp ajtīšīp qanmadīm dep.

Kārim:

Ej hāribbaz, uruyīn qūrqma, žuzmä,
Ketti dep bizlārdān gūdār üzmä,
°Ul kečā ketkāmmanām bir ajlanīp
Kelāmis jendigi žīl žana küzgä.

Ulbaš:

Sen degānnān žaqšīdīr siz degāni,
Qīrq qazīnanīn biri qīz degāni,
°Oramīn kelgān tojda °ojna-da, kül,
°On jeki ajda bir kelār küz degāni.

Kārim:

Boran tursa, quvanar ala qarya,
Quvalašīp qonadī duvallarya,
Aldīnna kelgān adam ketāmmājdi,
°Oqīp turyan aldīnda duan barma?

Ulbaš:

°Ölāndi ajtar bolsān, kel qašīma,
Taqīja tigip perāj bašīnna,
Tigip pergān taqījam žarašmasa,
Qajazayīn tögilsin žanbašīnna.

Kārim:

°Ölān ajssān barajīn men qašīna,
Taqīja tigip persān kāl bašīma,
Tigip pergān taqījan kijip alīp,
Alīpqana žatajīn žambašīma.

O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari

1. O'zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O'zbek shevalarini o'rganadi.
- B. O'zbek dialektlarini o'rganadi.
- D. O'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan shevalarni o'rganadi.
- E. O'zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o'rganadi.

2. Lingvistik geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o'rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o'rganadi.
- D. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o'rganadi.
- E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orqali o'rganadi.

3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- D. Qayta yozish.
- E. Harf va tovush munosabatini belgilash.

4. ä, e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori-tor.
- B. Old qator, lablangan.
- D. Old qator, quyi-keng.
- E. Old qator, lablanmagan.

5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Borovkov A. K.
- E. Yunusov G. O.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'riroq berilgan?

- A. So'zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zdagi lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
- E. So'zdagi orqa qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.

- A. teräk, terägi

- B. oraq, oray
- D. toppi, doppi
- E. ketdi, ketti

8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?

- A. Toshkent, Samarqand.
- B. Xorazm, Samarqand.
- D. O'g'uz, qipchoq.
- E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

- A. Faqat otlarga.
- B. Faqat fe'llarga.
- D. Ham otlarga, ham fe'llarga.
- E. Ham sifatlarga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

- A. e va ā
- B. a va ā
- D. i va e
- E. e va ā

11. Sheva deb:

- A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.
- B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga ega bo'lgan qismiga aytiladi.
- D. Sheva territorial tildir.
- E. O'zbek tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan nisbatan to'liq ta'rifni aniqlang:

- A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.
- B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.
- D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yorlashgan tildir.
- E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

- A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.
- B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.
- D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.
- E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ā unlilariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

- A. Umumturkiy unlilardir.
- B. Orqa qator unlilardir.
- D. Barcha shevalarda uchrovchi unlilardir.
- E. O'zlashgan unlilardir.

15. Qarlug'-chigil-uyg'ur, qipchoq, o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G. O.

16. Umlaut deb:

- A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.
- B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'sir etishidir.
- D. Affiksdagi unlining o'zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.
- E. Affiksdagi old qator unlining o'zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

- A. Assimilatsiya.
- B. Dissimilatsiya.
- D. Spirantizatsiya.
- E. Akkomodatsiya.

18. -luk, -luy, -lu: affikslari qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Marg'ilon shevasida.
- D. Qorako'l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bārāmmān
- B. barjatirma(n).
- D. bār vāmmān.
- E. bārāttim.

20. -sambz affiksi qaysi dialektda va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.
- E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.
- E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. u, ü unililari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.
- D. Yuqori-tor, lablangan.
- E. Old qator, yuqori-tor.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G'. O.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

E. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

- A. a - ā
- B. ä - e
- D. i - i
- E. o - ö

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

- A. Toshkent va Farg'ona.
- B. Qorako'l va Xorazm.
- D. Namangan va Andijon.
- E. Qashqadaryo va Surxondaryo.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

- A. -jāp, -maq
- B. -maq, -māk
- D. -māk, -š
- E. -v, -maq

29. Qaratqich kelishigining -iη, -iη, -uη, -üη affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

- A. Barcha shevalarda.
- B. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.
- D. Singarmonizmli shevalarda.
- E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

- A. -maq
- B. -v

D. -š

E. -uš.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.

B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.

D. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.

E. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.

B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.

D. O'g'uz, qipchoq, qarlui.

E. O'g'uz, nayman, qarlui.

33. o, ö unilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

A. Quyi-keng, lablangan.

B. Yuqori-tor lablangan.

D. O'rta-keng, old qator.

E. O'rta-keng, lablangan.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.

E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikki lamchi cho'ziq unilar qanday yuzaga kelgan?

A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.

B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz

beradi.

D. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

E. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

D. Toshkent, Qarshi.

E. Toshkent, Forish.

38. -zan affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

D. Xorazm dialektida.

E. Andijon dialektida.

39. -žuk, -ažaq affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

A. O'g'uz lahjasida.

B. Qorako'l shevasida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluiq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluiq.

B. Qipchoq.

D. Qozoq-nayman.

E. Qarluiq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. O'rta o'zbek.

B. Qarluiq.

D. Do'rmon.

E. Jaloyir.

42. O'zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko'rsatilgan qatorni belgilang:

A. Toshkent, Farg'ona.

B. Toshkent, Andijon.

D. Samarqand, Toshkent.

E. Farg'ona, Namangan.

43. i:, i: unilari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

A. Yuqori-tor, lablanmagan.

B. Quyi-keng, lablanmagan.

57. Assimilatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:
 A. Mämläkät - mälmäkät
 B. Doppi - toppi
 D. Däptär - däptärr
 E. Dunjā - dujnā
58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.
 A. Samarqand.
 B. Qipchoq.
 D. Buxoro.
 E. Marg'ilon.
59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.
 A. Toshkent.
 B. O'g'uz.
 D. Jaloyir.
 E. Baxmal.
60. Fonematik transkripsiya nima?
 A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
 B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
 D. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
 E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.
61. Unlilarning uchlamchi cho'ziqligi qaysi dialektida yorqinroq ko'rinadi?
 A. Namangan shahar dialektida.
 B. Namangan atrof shevalarida.
 D. Andijon dialektida.
 E. Farg'ona dialektida.
62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?
 A. Sariosiyo shevasida.
 B. Xorazm shevalarida.
 D. Forish shevasida.
 E. Iqon shevasida.
63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?
 A. O'g'uz
 B. Qipchoq
 D. Shimoliy o'zbek
 E. Qarluq, o'g'uz.
64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g"

undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
 B. Qorabuloq shevasida
 D. Xorazm shevalarida
 E. Turkiston shevasida
65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?
 A. Reshetov V. V.
 B. Yudaxin K. K.
 D. Borovkov A. K.
 E. Polivanov Y. D.
66. "ajimgilā" so'z shakli Toshkent shevasida:
 A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi
 B. Oyisi va singlisini bildiradi
 D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
 E. Onasi va oila a'zolarini bildiradi va hurmat ifodalaydi
67. So'z boshida "j" o'rnida "z" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?
 A. Qarluq, qipchoq
 B. O'g'uz, qipchoq
 D. Qipchoq
 E. Qarluq
68. Prof. Y.D. Polivanov va V.V. Reshetovlarning o'zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?
 A. Qarluq-chigil uyg'ur, chig'atoy
 B. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq
 D. Chig'atoy, o'g'uz
 E. Qipchoq, o'g'uz
69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.
 A. Unlilarning cho'ziq talaffuzi
 B. So'z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo'lgan unli va undoshlarning o'rtirilishi
 D. So'z boshida unlidan oldin undoshlarning o'rtirilishi.
 E. So'z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.
70. Lablangan unlilar qatorini toping.
 A. ä, ü
 B. a, u
 D. o, u
 E. a, i

D. Orqa qator, yuqori-tor.

E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko'rsating.

A. Asqarova M., Shoabdurahmonov Sh., Abdurahmonov G'.

B. Shoabdurahmonov Sh., Abdullayev F., Ibrohimov S.

D. Abdullayev F., Reshetov V., Abdurahmonov G'.

E. Shoabdurahmonov Sh., Aliyev A., Rahmatullayev Sh.

45. Birlamchi cho'ziq unlilarning saqlanib qolishi qayal omilga bog'liq?

A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.

D. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.

E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

A. 5ta, Toshkent va Farg'onada.

B. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.

D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.

E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar/lär ko'plik affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Toshkent shevasida.

B. Buxoro o'zbek shevalarida.

D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.

E. Assimilatsiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -čä affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Farg'ona dialekti shevalarida.

D. Jizzax dialektida.

E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo'llangan?

A. -im, -si

B. -in, -siz

D. -i, -k

E. -miz, -dir

50. η undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

A. Til oldi, portlovchi.

B. Til orqa, qorishiq portlovchi.

D. Til orqa, portlovchi-sirg'auvchi.

E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.

51. Bārāvuz fe'li qaysi dialektida qo'llanadi va qanday fe'l shakli?

A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.

B. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.

D. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon birlik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.

B. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.

D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.

E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.

B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.

D. Matnlarni qayta yozib chiqish.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

A. 7-8 ta.

B. 6-13 ta.

D. 9-10 ta.

E. 6-12 ta.

55. -lär/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Forish lahjasida.

D. O'rta o'zbek dialektida.

E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

A. Toshkent.

B. Sayram.

D. Xorazm.

E. Buxoro.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ä
- B. o, ö
- D. o, u
- E. a, i

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiluvchi affiksalar qatorini toping.

- A. -dik, -diq
- B. -äp, -vät
- D. -gänmän, -ibmän
- E. -ali, -äsi

73. Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. barajiq
- B. barijlu
- D. barali
- E. barsin

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. jer - žer
- B. dedi - dädi
- D. kel - gäl
- E. bär-ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- D. ŋ
- E. l

"O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI" FANIDAN O'QUV AMALIYOTI TOPSHIRIQLARI

"O'zbek dialektologiyasi" kursi bo'yicha standart talablarga ko'ra, sheva materiallarini to'plashni ko'zlagan o'quv amaliyoti o'tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarining muayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo'lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o'zbek shevalari to'g'risidagi bilimni mukammallashtirish hamda ularda tadqiqotchilik malakalarini shakllantirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo'yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma'lum bir voqeani, xalq og'zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg'ab olishga ko'proq ahamiyat berishi lozim bo'ladi. O'quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo'ladi.

O'quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o'sha joyning sheva vakillaridan material to'plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o'rganish imkoniyati bo'ladi. Bu amaliyot natijalari bo'yicha talaba hisobot yozadi va u o'rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o'z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo'yicha material to'plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o'rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O'quv amaliyotiga talaba ovoz yozib olish asboblari, imkoniyati bo'lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o'zgartirilishi

34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa, unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning shevadagi o'ziga xos turlanishi, fonetik o'zgarishlariga izoh bering.

36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.

37. Olmosh turlarini yozing.

38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5ta shakl).

39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2ta shakl).

40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3ta shakl).

41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

45. Bu savolnoma dasturga xalq og'zaki ijodidan 2ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1-44-savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

Mustaqil ta'lim uchun adabiyotlar

Абдуллаева Д. Ўзбек тили ашоба шевасининг фонетик хусусиятлари. НДА. – Тошкент, 1999.

Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPY, 2011, 2013.

Бегалиев М. Қ. Ўзбек, тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2007.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. НДА. – Тошкент, 1997.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального

исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: ФАН, 1991.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи. – Тошкент, 2000.

Ибрагимова З. Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2009.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси. ЎТА. – Тошкент, 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати. НДА. – Тошкент, 1998.

Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

Саидова М. Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент, 1995.

Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2006.

Тўйчибоев Б., Ширинов С., Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.

Файзуллаев Б. Хидиров О. Диалектизмлар ва контекст // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент: ТДПУ, 2010.

Шералиев Ш. Э. Ўзбек тили Шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. НДА. – Тошкент, 2001.

Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “же”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. НДА. – Тошкент, 1999.

Эргашев А. А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2012.

Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M. S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

MUNDARIJA

Kirish	3
O'zbek dialektologiyasining asosiy tushunchalari	5
Transkripsiya	16
O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari	24
O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari	35
O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari	57
O'zbek shevalarining leksik xususiyatlari	60
Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi	64
Qipchoq lahjasi	71
O'g'uz lahjasi	73
Areal lingvistika (lingvistik geografiya)	76
O'zbek adabiy tili va dialektlar	85
O'zbek tilining dialektal bo'linishi	92
Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar	104
O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari	131
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan o'quv amaliyot topshiriqlari ..	143
Mustaqil ta'lim uchun adabiyotlar	146

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	3
Основные понятия узбекской диалектологии	5
Транскрипция	16
Фонетические особенности узбекских говоров	24
Морфологические особенности узбекских говоров	35
Синтактические особенности узбекских говоров	57
Лексические особенности узбекских говоров	60
Карлуко-чигиле-уйгурское наречие	64
Кипчакское наречие	71
Огузское наречие	73
Ареальная лингвистика (лингвистическая география)	76
Узбекский литературный язык и диалекты	85
Диалектное членение узбекских говоров	92
Материалы практических занятий	104
Примерные тестовые задания по узбекской диалектологии	131
Задания учебной практики по узбекской диалектологии	143
Литература для самообразования	146

mumkin) bilan qurollantiriladi:

1. Shevasi o'rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o'zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.
2. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rni.
3. Shevada *a*, *ā* unlilarining mavjudligi.
4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.
5. Birlamchi va ikkilamchi cho'ziq unlilar saqlangan so'zlarga beshtadan misol keltiring.
6. Diftonglar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?
7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.
8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga misollar keltiring.
9. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, do'pp̄ - to'pp̄).
10. *H* undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeini saqlab qoladi? Misollar keltiring. *H* undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning o'rni qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.
11. Adabiy tildagi *F* undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.
12. *B* undoshi *v* va *p* ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.
13. *L* undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.
14. Umlaut hodisasiga (*āt* - *ätä*) misol keltiring.
15. Sheva "*j*"lovchi shevami yoki "*ž*"lovchimi? So'z boshida *j* yoki *ž* undoshlari qatnashgan o'nta misol yozing.
16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, bu yerda ~ *bördä*, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.
17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvan* - *häüvan*, *aql* - *haql* va b.
18. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga

tushishiga misol keltiring.

19. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- ayollarga;
- erkaklarga.

20. O'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- singillarga;
- ukalarga.

21. O'z ota-onasini, qarindosh-urug'larini nima deb chaqiradi:

- onasini;
- otasini;
- onaning ukasi va akasini;
- otaning ukasi va akasini;
- onaning opasi va singlisini;
- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;
- otaning otasi va onasini;
- opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
- aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
- opasining erini nima deb chaqiradi?

22. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?

23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qaynegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.

24. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

25. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

26. Ovqat nomlari.

27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.

28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari

29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.

30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.

31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.

32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.

33. Erkalash-kichraytirish affikslari.

CONTENT

CONTENTS	
Introduction.....	3
Basic concepts of Uzbek dialectology.....	5
Transcription.....	16
Phonetic features of the Uzbek dialects.....	24
Morphological features of the Uzbek dialects.....	35
Syntactic features of the Uzbek dialects.....	57
Lexical features of the Uzbek dialects.....	60
Karluk-Chigil-Uigur dialect.....	64
Kipchak dialect.....	71
Oguz dialect.....	73
Areal Linguistics (Linguistic Geography).....	76
The Uzbek literary language and dialects.....	85
Classification of Uzbek dialects.....	92
Materials of the practical training.....	104
Exemplary test tasks in Uzbek dialectology.....	131
Assignments of educational practice in Uzbek dialectology.....	143
Literature for self-education.....	146

YOZUVLAR UCHUN

100000 Toshkent sh. A. Teymur 19

KBK 81.12(5 O'zb) 7

UO'K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI //
darslik // T.: «NAVRO'Z» nashriyoti, 2016. – 152 b.

Ashirboyev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

“NAVRO'Z” nashriyoti

Nashriyot litsenziyasi № AI 170. 23.12.2009 y.

100000, Toshkent sh. A. Temur 19.

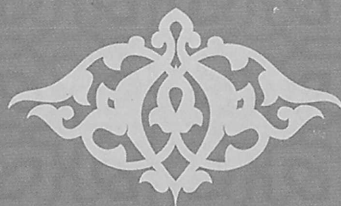
Adadi 1000 nusxa. Hajmi 9,5 b/t.

“Times New Roman” garniturası. Format 60x84 $\frac{1}{16}$
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib 103.

Ashirboyev Samixon, filologiya fanlari doktori, professor. 1946-yil 18-aprelda Qozog'iston Respublikasi Chimkent viloyati Turkiston tumanida tavallud topgan. 1968-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti(universitet)ni imtiyozli tugatib, shu dargohda ishlab kelmoqda.

1975-yilda nomzodlik, 1990-yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan va unga 1993-yilda professorlik unvoni berilgan. Turli yillarda kafedra mudiri, dekan, prorektor vazifalarida ishlagan. Oliy pedagogik ta'limni standartlashtirish bo'yicha taniqli mutaxassis. Oliy ta'lim muassasalari uchun "Eski o'zbek tili va yozuvi", "O'zbek dialektologiyasi", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" qo'llanmalariga, Qozog'iston Respublikasi o'zbek maktablarining 5, 6, 7, 8, 9-sinflari uchun "O'zbek tili" darsliklariga mualliflik qilgan. 200dan oshiq ilmiy va ilmiy-metodik ishlarning muallifi. O'zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalari, Xalqaro grantlar ishida ishtirok etgan.

ISBN 978-9943-381-05-6

9 789943 381056

